

Modernitet och reaktion på kvinnokrav

EN MARKNAD FÖR LITTERATUR

Ökad läskunnighet och förbättrad distribution gjorde att en lönsam marknad för litterära alster växte fram under 1800-talet. För kvinnor öppnades flera litterära nischer där de till att börja med hade stor framgång.⁹⁸ Men det fanns hinder i form av ekonomiska, institutionella och politiska förhållanden som alla var sammanvävda med ett könsperspektiv. Åsa Arping har studerat den paradoxala situationen för Fredrika Bremer, Sophie von Knorring, Emilie Flygare-Carlén och andra kvinnliga författare under 1830-talet. Arping skriver:

De kvinnliga föregångarna på den spirande svenska romanmarknaden bär en dubbel börda. De skall lansera den lågaktade romanen och sig själva, inte bara som författare utan också som kvinnor. Krav som är närmast oförenliga: att hålla på sin anonymitet och blygsamhet och samtidigt anpassa sig efter marknaden, att hävda sin plats utan att öppet aspirera på berömmelse, att förhandla med förläggare om honorar – samtidigt som det är tabu att skriva för pengar.⁹⁹

Virginia Woolfs formulering att kvinnor behöver ett eget rum och 500 pund om året för att kunna skriva är ett ofta upprepat uttryck för två av

författandets grundförutsättningar och en viktig slutsats är att enskilda kvinnors möjligheter att bli ekonomiskt oberoende är en förutsättning för reell jämlikhet.¹⁰⁰ Under 1880-talet kunde, som Eva Heggstad visat, några kvinnliga författare lita till räntor av ärvda förmögenheter, andra var gifta och kunde skriva så länge deras män accepterade det.¹⁰¹ Men den expanderande marknaden mot slutet av seklet öppnade en möjlighet för fler att försörja sig på sitt skrivande. Författarskap blev samtidigt ett alltmer konkurrensutsatt yrke. Kvinnors tillträde till denna offentlighet var svårt. De hade alltid, även om de kom från en god bakgrund, handikapp vad gällde traditionell bildning, kunskap och auktoritet. Dessutom tillkom, liksom under 1830-talet, den konventionella kvinnorollens alla begränsningar.¹⁰²

En kamp om försörjningstillfällen har visat sig ligga bakom den sär- eller skyddslagstiftning som infördes för kvinnor inom flera yrkesområden kring sekelskiftet 1900. En backlash drabbade då både lärarinnor och arbetarkvinnor med välbetalda jobb.¹⁰³ Inom litteraturens område skedde en omformering av maktstrukturer och sociala hierarkier något tidigare. Det innebar skapandet av en ny författarroll men även ett upprätthållande av institutioner där androcentriska perspektiv, mäns sätt att se och tolka världen, fortsatt kom att gälla.

Förändringar av maktförhållanden inom litteraturens värld kan belysas med hjälp av de analytiska verktyg Bourdieu utformat. Att skaffa sig symboliskt kapital erbjuder ett sätt att nå individuell framgång. Bourdieu beskriver det som att man under 1800-talet kunde börja handla med sådant som titlar och examina. Liksom inom den monetära ekonomin, där Bourdieu hämtat termerna, råder det hård konkurrens om det kulturella kapitalet. Inom fältet pågår strider mellan personer och institutioner som knyts samman av att något för dem gemensamt står på spel. Om fältet är autonomt delar man där ut symboliska vinster. Kriteriet på ett autonomt litterärt fält är enligt Bourdieu en omvänd ekonomi. Något som till exempel innebär att en publik, ekonomisk framgång blir diskvalificerande för möjligheten att inneha kulturellt kapital. Målet för kampen på det kulturella fältet är att råda över vad som är god smak. Den goda smaken

kan sedan för en publik fungera som ett sätt att markera skillnad och höja sin status. Bourdieu ser estetiken som ett verktyg i en maktkamp.¹⁰⁴

Det elitistiska fältets herrar

David Gedin beskriver i *Fältets herrar* hur ett autonomt litterärt fält började ta form i Sverige under 1890-talet. En ny författarroll och en grupp fria intellektuella skapades på ett sätt som medförde att kvinnor i det närmaste försvann. Som grupp betraktad var dessa män socialt sett en ganska homogen skara med en massiv högborgerlig bakgrund. Den högskoleutbildning de i många fall skaffat sig ledde i mindre grad till en ljusnande framtid eftersom antalet examinerade ökade samtidigt som de statliga tjänsterna var svåråtkomliga och inte blev fler. Strindbergs bild av unga mäns tvång till sena giftermål och problem med försörjningen i *Röda rummet* verkar ge en tämligen korrekt bild av den svenska bohem-generationen villkor, skriver Gedin.¹⁰⁵

Det unga Sverige, var en löst sammansatt gruppering som kännetecknades av att de tog upp aktuella samhällsförhållanden för att väcka debatt. De strategier som användes beskrivs av Gedin som att de framställde sig själva som unga, tillskrev sig ett underläge som något av offer och medvetet arbetade på att skapa sig ett namn. Det senare kunde ske genom ett journalistiskt skrivande. De manliga författarna blev litteratörer och fick som skribenter i media flera möjligheter att knyta intresse och prestige till sin person. Strindberg valde en speciell strategi då han medvetet satade på att skriva skandalöst och utmana genom hätska personangrepp och provokationer i tros- och moralfrågor. Gedin betonar att De ungas litteratursyn i grunden var den samma som den de idealrealister de slogs mot hade. De såg litteraturen som ett medel i samhällsutvecklingen.¹⁰⁶

Gedin betecknar den position han utläser ur dessa 80-talistens verk som en narcissistisk samhällskritik. Huvudpersonerna har oftast samma sociala bakgrund som författaren och det som framställs blir en konflikt med samhället, som är lika med den äldre generationen. I något av ett fadersuppror hjälpte Carl David af Wirséns motstånd till att skapa enighet mellan författare som oftast hade diffusa vänsteråsikter. De unga

vände sig i sin omstörtande kritik till det borgerliga samhälle man angrep och försökte knappast vinna gehör i arbetarklassen. Strindbergs offensiva taktik gjorde att de övriga som räknades till gruppen började slå till reträtt efter åtalet mot *Giftas I*. Varken i den allmänna opinionen eller i politiska fora hade De unga framgång med sin radikalism.¹⁰⁷

Några började definiera om sin författaridentitet för att senare kunna inta de nya kulturella maktpositioner som skapades på 90-talet. Ett allt starkare publikförakt ledde till isolering från samhället och en litteratur där ett narcissistiskt, självbespeglade drag är påtagligt.¹⁰⁸ Gedin skriver: ”Det ligger nära till hands att tolka den successivt ökande betoningen på estetiska värden som den stora publiken inte förstår, som ett sätt för de manliga författarna att hantera sitt bristande genomslag hos publiken.”¹⁰⁹

När Heidenstam 1890 proklamerade en ny litteratur med livsglädje istället för gråväder var marken förberedd. Brandes hade redan 1888 visat i den riktning som nu fick framgångsrika företrädare i Sverige. En strategi som användes var att ta makten över historieskrivningen. De manliga författarna publicerade snabbt sina berättelser om 80-talet. De skrev då samtidigt bort idéer om ett samhällsengagemang och sina kvinnliga kollegor. Gedin tar Axel Lundegårds hjälte i *Röde prinsen* (1889) som ett tidigt exempel på hur en ”dubbel brytning” sker. Hjälten vägrar underordna sig både marknaden, publiken och ett socialt eller politiskt uppdrag. Han har överallt drabbats av ”falskhet, ytlighet eller girighet” Den ”individuella elitismen har till sist blommat fullt ut” skriver Gedin. Den nya författarrollen blir en avantgardeposition där den skönhetslängtande hjälten inte ryms i det existerande samhället. Åttitalet blir en ”gråmele-rad fond mot vilken den estetiskt sensibla, ensamma individen lyser”. Denna form av dubbel brytning är för Bourdieu ett tecken på att fältet rör sig mot autonomi.¹¹⁰

Litteraturhistorieskrivningen har under 1900-talet följt de dominerande männens agerande och ställt dem i fokus i framställningar där vissa delar av det idéinnehåll som förhandlas i litteraturen försvinner. En utblick visar att vad som skedde i Sverige har paralleller i andra länder.

Autonoma fält och realism

Under 1830- och 40-talen, som tillmätts så stor betydelse i romanens utveckling, tävlade författarna om publikens gunst. I Sverige liksom i England var kvinnliga författare fram till 1890-talet både publikt framgångsrika och accepterade i det litterära etablissemanget. Det bakslag som efter 1890 visar sig i Norden och de anglosaxiska länderna hade i Frankrike redan inträffat kring 1850. Det är den utvecklingen som ligger till grund för Bourdieus beskrivning av ett autonomt litterärt fält. En utveckling som även kan tolkas som ett vapen mot skrivande kvinnor.

Margaret Cohen har ur ett genusperspektiv visat hur franska författare som skrev realistiska romaner under intensiv kamp etablerade en dominerande ställning för den romantyp de företrädde. Hon anser att det är sällan man så tydligt kan se ett samband mellan kön och genre som i detta fall. Den realistiska romanen kom att kopplas till ett manligt perspektiv som auktoritativt eller vetenskapligt beskrev miljö och personer.¹¹¹ När denna romantyp växte fram hade den stark konkurrens från romaner vars formspråk utvecklats ur den sentimentala romanen, som haft en storhetstid strax efter franska revolutionen och även hade en dominerande position i England runt 1800.

Både kvinnliga och manliga författare inom det Cohen betecknar som ”den sentimentala sociala romanen” avvisade realistiska koder och utvecklade istället de sentimentala. Kvinnors situation är det dominerande temat i texter som skrevs av kvinnor och de behandlar, anser Cohen, en i tiden aktuell konflikt mellan privat och offentligt ansvar.¹¹² Den mest framträdande gestalten är George Sand. Naomi Schor beskriver i *George Sand and Idealism* hur konst och moral hängde ihop för Sand. Författaren skulle vara närvarande som en moralisk kompass i berättelsen och det var godheten som skulle gestaltas. Idealet skiljer sig starkt från den objektivitet som samtida realister förespråkade. I realisternas texter blir godhet en slags dumhet, eller i bästa fall naivitet, något som tydligt kommer fram i Flauberts *L'Education sentimentale*. Sands strategi var ett dubbelt tilltal: hon vände sig medvetet med auktoritativ röst även till de lägre

klasserna och detta fick ett helt avgörande inflytande på både texternas utformning och mottagandet de fick.¹¹³

Margaret Cohen beskriver det som att realisterna friade till de män som accepterade det sociala kontrakt som innebar att kvinnor inom borgerskapet inte erhöll de mänskliga rättigheter som männen fick. I realisternas framställningar omformas en moralisk motsättning till ett mysterium eller ersätts av psykologi. Frihet blev en frånvaro av självkontroll snarare än en fundamental etisk rättighet. I den manliga utvecklingshistorien blev det sociala livet ett sätt att nå individuell tillfredsställelse – en fråga om makt snarare än rätt. Cohen betonar hur både Balzac och Stendhal i sina gestaltningar omvandlade etiska frågor till frågor om psykologi. De valde också gärna kvinnliga huvudpersoner och lät hjältinnorna förlora sina sentimentala illusioner, om de haft några. Realisternas drag var att förminska kvinnors motiv till att handla om relationer mellan könen samtidigt som de nedvärderade deras moraliska dilemman. De sentimentala romanerna lyfte istället fram de kvinnliga centralgestaltarnas lidande så att läsarna kunde identifiera sig med dem eller känna medlidande.¹¹⁴

Georg Brandes, Ellen Key och individualismen

När Georg Brandes började sin kulturkamp för ett nytt ”Aandsliv” i Norden och proklamerade individens frihet var det i linje med de realistiska idealen i Frankrike. De föreläsningar Brandes höll vid Köpenhamns universitet blev populära och utgjorde underlaget för utgivningen av *Hovedstrømninger* som påbörjades 1872. Brandes sätt att skaffa sig ett namn kan ses som ett framgångsrecept som andra tog efter. En del av de provokationer bohemerna iscensatte stod han bakom som regissör.

Under den period då Brandes förespråkade att litteraturen skulle sätta problem under debatt var friheten en paroll som inte närmare behövde synas i sömmarna av andra som verkade för en förändring i kvinnoemancipatorisk riktning. Så tidigt som 1869 översatte Brandes Mills *The Subjection of Women*. I ett förord uttryckte han sin entusiasm för kvinnas frihet. Brandes såg sig genom detta som kvinnoens främste represen-

tant i Danmark. Inför andra upplagan av *Kvindernes Underkuelse* 1885 skrev Brandes ett nytt förord där han med utgångspunkt från bland andra Engels och Bachofens antropologiska teorier satte in Mills åsikter i ett längre tidsperspektiv. Det gjorde det möjligt att relativisera Mills beskrivningar av bakgrunden till samtidens kvinnoförtryck. Mill hade tecknat denna som en stadig utveckling mot ökad frihet för kvinnorna. Samtidens system med ”engifte” eller ”enkeltægteskap” blir snarare en tillbakagång då Brandes ser detta i förhållande till tidigare samlevnadsformer, där kvinnor påstås haft en starkare ställning.

Saaledes træder Enkeltægteskapet ingenlunde ind i Historien som Forsoningen af Mand og Kvinde, endsige som denne Forsonings højste Form. Tværtimod. De optræder som Erklæring af en hidtil i Historien ukendt Krig mellem Kønnene.

Underförstått innebär Brandes nya synsätt att krav på mannens renhet och trohet i de samtida äktenskapen sopas bort. Genom att föra fram ett nytt brett antropologiskt synsätt legitimerar Brandes sin ståndpunkt om fri kärlek. Brandes avslutar med att förebåda att i framtiden kommer ”kønsforbindelserne” allt mer att bli en privatsak och omsorgen om barnen blir samhällets ansvar. Dessförinnan har han ifrågasatt att det är så klokt att ställa sig bakom kvinnors krav på rösträtt, eftersom kvinnorna skulle ge sitt stöd till ”den religiöst-politiska reaktionen” vars inflytande det då skulle kunna ta århundraden att bryta.¹¹⁵

Kvinnorörelsen i hela Norden reagerade mot Brandes nya signaler, som bör förstås i förhållande till den offensiv Federationen satt igång mot den reglementerade prostitutionen. Brandes blev upprörd över att kvinnorna själva började uttala sig och det ledde till den debatt med Elisabeth Grundtvig som tidigare berörts. Adlersparre liksom Fryxell hade tidigare hyst aktning för Brandes som kritiker men de tog nu kraftfullt avstånd från hans åsikter i sedlighetsfrågan.

Flera forskare har pekat på att individualismen är det drag i Brandes tänkande som ger konstans åt hans utveckling. Den förklarar även den

lidelsefulla subjektiviteten i hans sätt att framställa litteraturens historia och hans förkärlek för diktarporträtt av stora kämpande andar. Diktningen var för Brandes en politisk handling. Det var en aristokratisk, romantisk typ av individualism han förde fram.¹¹⁶

Det var först när, som signaturen A.C. beskriver det, männens intressen hotades av kvinnors krav på sedlig renhet som Brandes definitivt lämnade de politiska frihetsbarrikaderna för övermänniskans högre rymder. Det skedde då han introducerade Nietzsche genom en föreläsningsserie 1888–89. Många inom litteraturen följde Brandes och hans betoning av en extrem individualism återfinns hos Ellen Key. I Brandes korrespondens framgår hur han personligen satte litteratur om och av Nietzsche i Ellen Keys händer redan 1889 men Key gjorde, som Claudia Lindén uttryckt det, en egen ”feministisk omvärdering av alla värden”.¹¹⁷

Keys nyskapande individualism ledde till ideologiskt viktiga debatter mellan kvinnor. Den första naturalismdebatten 1893 kan ses som ett förspel till den stora mängd inlägg som väcktes av Keys *Missbrukad kvinnokraft* tre år senare och även den strid som 1898 stod om den rätta tolkningen av Ibsens verk, den så kallade Ibsenfejden. I debatterna 1893 och 1898 stod skönlitteraturen i centrum. Jag beskriver först kort naturalismdebatten 1893 men diskuterar den senare tillsammans med Ibsenfejden. Debatten kring *Missbrukad kvinnokraft* är den mest omfattande och den har nyligen behandlats av Eva Borgström.¹¹⁸ De centrala frågeställningarna kommer dock fram även i de andra debatterna och där är litteraturen viktig i argumentationen.

Ellen Key

Ellen Key (1849–1926) växte upp på Sundsholms gård i Kalmar län. Hennes far, Emil Key, var en framträdande liberal politiker. Modern Sophie, av adlig börd, gav dottern viktigt stöd. Under sina barn- och ungdomsår fick Ellen, tillsammans med sina bröder, en omfattande utbildning av informatorer i hemmet. Skönlitteratur av alla typer utgjorde en stor del av hennes tidiga läsning. I Stockholm genomgick hon 1868–72 fröknarna Rossanders ”Lärokurs för fruntimmer”. När Ellen Key var 30 år hade familjens ekonomiska ställning försämrats och hon måste försörja sig själv. Hon började skriva och startade tillsammans med Anna Whitlock en skola där hon undervisade från 1880 till år 1900. Vid slutet av 1870-talet övergav hon kristendomen och utvecklade successivt sin livstro. Keys breda genomslag internationellt kom år 1900 med *Barnets århundrade* då hon konkretiserade sina åsikter om barns rättigheter och pedagogik. I *Lifslinjer* I 1903 presenterade hon sin syn på kvinnan i förhållande till kärlek, sexualitet och äktenskap. Ellen Key förblev ogift men hade en viktig relation till Urban von Feilitzen, signaturen Robinson.

TVÅ DEBATTER OM ELLEN KEYS NYA KVINNOIDEAL

Ellen Keys förhållande till Adlersparre och den tidiga kvinnorörelsen är komplext. Key delade under hela sitt liv många av kvinnorörelsens åsikter, som behovet av lagreformer som gav kvinnor samma rättigheter som män. I tidiga texter, som en om Elizabeth Barrett Browning i *Tidskrift för hemmet* 1880, pläderade hon för att kärlek och skaparkraft hörde samman. Aurora Leigh, i dikten med samma namn, skulle inte behöva ge upp sitt skrivande och anpassa sig mer än mannen i äktenskapet. Men senare i något av det unga Sveriges programskrift, *Revy i sociala och litterära frågor* 1886 tog Key avstånd från värdet av arbete utanför hemmet för kvinnor och förordade istället ”naturenliga arbetsområden” för dem. Enligt Claudia Lindén hängde Keys utveckling bort från det jämlikhetstänkande kvinnorörelsen stod för, samman med hennes moderlighetsbegrepp. Key kom fram till att det inte var mannen eller kärleken som hindrade kvinnan utan barnet. För en konstnär är egoism nödvändigt, men för kvinnan är fullt utvecklad moderskärlek en skapande akt som kräver all hennes kreativa kraft. Barnet har rätt till fullt engagemang från sin uppfostrare. Hon själv förblev barnlös och var en självförsörjande ”undantagskvinna”. En sådan kvinna hade alltid rätt till ett eget livsval enligt Key.¹¹⁹

Naturalismdebatten – om 1880-talets kvinnliga författare

Förminskandet av de kvinnliga författare som var framgångsrika under det moderna genombrottet i Sverige började tidigt. De manliga författarna skrev, som framgått, om historien och vände en öppet samhällsförändrande idédebatt ryggen. Bland kvinnliga kritiker ledde den tidigt bortgångna åttiotialisten Anne Charlotte Lefflers liv och verk till ett intressant meningsutbyte 1893, som även det handlade om historieskrivning.

Debatten började med att Eva Fryxell under eget namn skrev en ar-

tikel i *Svensk Tidskrift* med rubriken ”Kvinnliga författaretyper för den naturalistiska riktningen inom litteraturen på 1880-talet”.¹²⁰ Hon ansåg att Ellen Key i sin bok om Anne Charlotte Leffler utnyttjat både henne och den även då nyligen avlidna Sonja Kovalevsky för att ensidigt framföra sina egna idéer. Fryxell ifrågasatte inte att ”de tre vännerna” hade hyst likartade åsikter utan valde att ta dessa som ”bevis på styrkan af den idéströmning, som förhastade omdömen och slutsatser af det naturvetenskapliga tidehvarfvets forskningar medfört, och som medryckt många höga intelligenser i sin malström” (s. 367). Den ”naturalistiska riktningen”, som Fryxell invänder emot står som motsats till en religiös livsuppfattning. Fryxells grepp känns igen. Hon granskar liksom tidigare de idéer som uttrycks i skönlitteraturen. I detta fall handlar det om den människosyn på vilken Key grundar sin utopi om ett framtida lyckorike och samlivet mellan man och kvinna.

Key besvarade Fryxells artikel med ”En förklaring”, en tre gånger så lång text, i nästa nummer av tidskriften. Denna föranledde en kort replik av Fryxell och ett avslutande inlägg från Key. Claudia Lindén betraktar Keys ”En förklaring” som en av hennes intressantare texter och anser att hon i komprimerad form lägger fram hela sin livssyn. Kärnan av det hon senare, ibland mer svårforcerat, formulerade bland annat i *Lifslinjer* finns redan här. Fryxells inlägg kan knappast karaktäriseras som något av det bättre hon skrivit. Det märks att hon inte var van vid att gå in i en öppen debatt. Under pseudonym hade hon ju tidigare framträtt med en dömande manlig kritikers röst, nu skrev hon i eget namn. Key använde dessutom en teknik som innebar att hon till stor del omdefinierade Fryxells begrepp, och även på andra sätt vände hon Fryxells ord och tankar mot henne. Den debattstrategin återkommer jag till.

Elitism och ”ädel svärmeri”

Både Fryxell och Key syftade ytterst till en förändring av samhällets orättvisor och ville omforma det sociala. De kämpade även för jämlikhet, fulla lagliga rättigheter för kvinnor och för ett slut på den rådande dub-

belmoralen. Fryxell ger ett ”varmt erkännande åt det myckna behjärtansvärda” som Keys bok om Leffler innehåller: ”de många fina iakttagelserna i fråga om konventionalismen, de skarpa tillvitelserna vid skildringen af inkonsekvensen mellan många s.k. kristnas lif och lära” (s. 529). Key och Fryxell var även överens i ett motstånd mot den ”köpta kärleken” (s. 527). Här skiljde sig Key från till exempel Brandes, men underliggande i Fryxells kritik är att visa att Key i sin människosyn öppnar för ett övermänniskoideal liknande det Brandes hyllade. Fryxell påvisar likheter med Nietzsche och citerar Keys uttryck att ”intet absolut rätt eller orätt finnes”. Fryxell vänder sig mot en samhällssyn där man sätter sig över rådande rättsbegrepp och samtidigt förkastar begreppet synd och en religiös världsförklaring. Fryxell anser det vittna om en elitism som hon på flera sätt finner uttryckt hos Key. Hon citerar som exempel Key, då hon citerar Leffler om Kovalevsky: ”hon var snilledyrkare i mycket hög grad – och hyste djupt förakt för den andliga medelmåttan” (s. 368).

Konsekvenserna för samhället av en naturalistisk människosyn bedömer Fryxell som ödesdigra. Fryxell hävdar att Lefflers drömda ”kommunistiska” idealsamhälle där alla hjälper varandra bara är ett ”ädelt svärmeri” som bygger på en falsk uppfattning om människan. I ett sådant samhälle kommer ”själviskheten i sina många former, njutnings-, äre- och maktlystnad m.fl. hädanefter som hittills hindra folkens lycka” (s. 370). Fryxell önskar lika starkt som ”vännerna”, med vilka hon avser Key, Leffler och Kovalevsky, ett förverkligande av ett bättre samhälle men hon anser att den nödvändiga förebilden för mänskligt handlande redan finns. Tyngdpunkten i Fryxells artikel ligger på att föra fram Kristusidealet som grunden för en framtida solidaritet och den enda lösningen av ”våra sociala missförhållanden”. Då de tre vännerna förnekar ”Kristus-typen” som etisk norm öppnar det för ringaktning av det Fryxell ser som ”de högsta själsegenskaperna: kärleken och den goda viljan”. Vännerna beundrar egenskaper som är viktiga men som inte bör vara de högsta: ”kraften, snillet, skönheten” (s. 369).

I sin ”En förklaring” skriver Key att det inte är så att hon och vännerna övergivit all idealism – de har ersatt ett ideal med ”ett högre”. Genom

att använda Leffler och Kovalevsky som förebilder pläderar Ellen Key för ett nytt, ”harmonins”, kvinnoideal. När Key tar upp det av Fryxell förordade Kristusidealet erkänner hon dess värde, men påpekar också att samma dygder förespråkats av ”judar och hedningar, buddister och ateister”. Kristi sanning – att man måste ge av sig själv för att finna sig själv – vill Key komplettera med insikten att innan man har ett själv att ge måste man bli ett sådant. Det som ibland kallas hedendom, att hävda självkänsla, mod och livslust, är enligt Key ”lika djupt berättigade grundkrafter i människonaturen som de kristliga egenskaperna” (s. 437). Det hon förordar som etisk levnadsregel består, som hon formulerar det, i en harmoni mellan altruism och egoism. En människa som lever enligt denna princip måste noga pröva ”om hennes offer har större värde för andra än hvad det medför av skada för henne själv eller omvänt; likaledes prövar hon om hennes självhävdelse möjligen medför större skada för henne själv än gagn eller omvänt” (s. 438). Key anser att varken själviskhet eller osjälviskhet ensidigt kan gälla som ideal.

Key gör i sin ”En förklaring” en sammanfattning av sedlighetsdebatten där hon beskriver två riktningar. ”Bådas yttersta konsekvenser skulle blifvit en återgång till lägre kulturskeden, i ena fallet klostrens askes, i det andra vildhetstillståndets promiskuitet” (s. 453). Hon vill placera sig i en mittposition och skriver att ”fri *kärlek*” är något lika orimligt som ”laglig *kärlek*”.

Key fortsätter sedan med att utopiskt utmåla en harmonisering av rådande könsuppfattning. Från en dansk evolutionist, Viggo Drewsen, hämtar hon inspiration när hon definierar ”den ädlaste art av kärlek”. Den uppstår hos en man och en kvinna av samma ”väsenart” och förekommer endast en gång. När de har funnit varandra utvecklas de sedan ömsesidigt. En sådan ”den högsta formen av kärlek” kallar hon sedlig och där den inte finns bör man kunna upplösa ett förhållande. Mot slutet av ”En förklaring” kommer temat upp igen och då på ett sätt som förebådar hennes senare profetiska sätt att uttrycka detta som blir hennes hjärtefråga. Denna typ av kärlek blir ett inträdande i ”naturens allra heligaste” där ”det nya släktets framtid” skall grundas.

Sålunda förberedt skall kanske det absoluta människoidealet blifva en lefvande verklighet: icke som en ensam man, icke heller som en ensam kvinna, utan som en man och en kvinna hvilka skola gifva människorna en ny religion, lycksalighetens. (s. 459)

Key menar att det nya äktenskaps- och personlighetsidealet håller på att skapas i litteraturen och hänvisar till Leffler.

Enligt Fryxell, då hon går i svaromål, tecknar Key en vacker bild av ett samliv prägladt av trohet. Fryxell kommer dock med en invändning som för ner diskussionen från de utopiska höjder dit Key fört den.

Så länge hjärtats och sinnenas kärlek draga åt samma håll, så länge sättes troheten ej på prof. Men då sinnena locka åt ett, aktning, tillgifvenhet och hjärtats kärlek fasthålla på ett annat håll; när en ny lidelse hotar sönderspränga ett förut lyckligt hem, hvad kräver då troheten? – hvad fordrar då plikten? Svaret borde blott vara ett: man måste behärska och kväfva genast i första brodden en känsla, som kränker all högre kärlek. (s. 527)

Redan i dessa tidiga texter utläser och varnar Fryxell för något som senare blir allt tydligare i Keys budskap – hos Key blir erotiken ett andligt centrum som får ersätta gudsbegreppet.

Tantdogm eller solidaritet?

Fryxell tog i sin första artikel inte upp det uttryck, ”tantdogm”, som Key använt i boken om Leffler för att avfärda den äldre kvinnorörelsens inställning i emancipationsfrågan. Men när Key upprepade det i sin ”En förklaring” lyfte Fryxell fram det som ”betecknande för hennes stämning och stridssätt mot sedlighetssträfvandena och deras målsmän”. Key sålode sig med andra ord till dem som förlöjligade rörelsen men samtidigt demoniserade hon den. Redan i sin första artikel hade Fryxell beskrivit

det som att Key framställt Leffler som ”fäktande af alla krafter mot ett imaginärt vidunder, som aldrig existerat, en kamp, som erinrar om Don Quixotes strid mot väderkvarnen och om ordstäfvet: man målar Hin på väggen för att få nöjet att piska honom” (s. 370). Vad Fryxell observerat är alltså att Key genom att förstora kvinnorörelsen vill tillskriva sig ett underläge.

Liksom Key gör Fryxell en jämförelse mellan Leffler och Strindberg. Även om Fryxell betonar att hon inte instämmer i deras åsikter erkänner hon bägges talang, hon anser Leffler överlägsen i ”jämvikt” men Strindberg henne överlägsen i ”snille”. Ett gemensamt drag Fryxell tar upp är att i bådaskilda verk ökas publikens nyfikenhet genom att de är fulla ”af personliga anspelningar och hänsyftningar” (s. 372f). Att skriva skandalöst genom att väcka begär efter skvaller och skandal har Gedin tagit fram som ett medvetet grepp från Strindbergs sida. Tydligt kunde även Lefflers texter uppfattas så.

Även om litteratur och kvinnliga författarskap varit utgångspunkten för debatten mellan Fryxell och Key kom den att röra sig om mycket mer. I Fryxells inlägg gäller det främst människosyn och samhällsfrågor, medan Key mer ställde relationen mellan könen i centrum. Sophie Adlersparre, som vid denna tid var 70 år och bara hade två år kvar att leva, gjorde i *Dagny* en överblick över vad hon benämner ”striden” i livs-åskådningsfrågor. Hon själv begränsade sig till att kommentera Keys sätt att beskriva kvinnorörelsen som ”två skarpt afskilda riktningar”, där den ena, den äldre blir en ”tantdogm” som står för en ”trångbröstad konventionalism”, och den andra, den yngre, ”frigörelsens målsmän” som får stå för ”individens självständighetsförklaring”. Key hade i sin ”En förklaring” sett det som ett första steg att ställa sig bakom en kollektiv kamp för rättigheter men framställde som nästa steg ”[r]ätten till ett, från alla möjliga teorier och ideal kanske alldeles afvikande temperament” (s. 446).

Adlersparre reagerade liksom Fryxell särskilt mot Keys uppfattning om ”snillena”. Även om hon delvis kan hålla med om att de har en undantagsställning så gäller det inte sedligheten. Istället bör undantagsmänniskorna, enligt Adlersparre, bättre kunna klara svårigheter och lidande.

Även om man kan betrakta en utveckling av personligheten som ”hvars och ens *ensak*” så är samverkan nödvändig för saken och ”solidaritetskänslan är icke hotande för en frisinnad utveckling, utan dess kraftigaste häfstång”. Detta är kvinnorörelsens grundidé, liksom alla sociala rörelser, menar hon.

Frk. Key beskyller den tidigare kvinnoemancipationens målsmän för att förbise målet – friheten – under verkande för medlen att nå detta mål. Det är dock ej lätt att inse i hvilket afseende de medel genom hvilka faktiskt hittills verkats för kvinnosaken: utvidgade arbetsområden, ökade bildningstillfällen, stegrade arbetsvärden, höjande af bildningsnivån, motverkat ernandet af friheten. (s. 163)

Adlersparre betonar att kvinnorörelsen vid denna tidpunkt långt ifrån har fullbordat sitt arbete. Hon anser att Key underskattar ”kapplöpningen för brödet”, något som är överraskande för att komma från en ”anhängare av den moderna skolan”. Hon understryker att kvinnor ännu länge till måste uppträda kollektivt ”i kampen för sina allmänmänskliga rättigheter”.

Med mild ironi avvisar Adlersparre Keys vurm för den ensamma individen. Hon ser det som ett sätt att inta en glansfull roll gentemot de som ”stöder sig på realitetens fasta pelare” istället för på ”idealiteternas i molnen planterade fanstång”. Hon som under så många år pragmatiskt fått söka sitt stöd där minsta möjlighet öppnats frågar:

Hvem skulle ej önska att såsom fröken Key kunna säga sig aldrig hafva kränkt de ideal, ”som genomglödgat ens medvetande”, aldrig hafva anslutit sig till ideal, ”som man djupt förnummit som varande lägre?” Men den ”kompakta majoriteten”, den stora massan, som ej uppnått de stora andliga vidderna, där de höga idealerna vinka, skall den lämnas åt sitt öde? (s. 164)

Adlersparres sätt att konkretisera och inte ge sig in i diskussion om utopier och de livsåskådningsfrågor som står i centrum är ett uttryck för hennes pragmatiska inställning. Ett annat typiskt drag är att hon, trots Keys uppenbara vilja att provocera med uttryck som ”tantdogm”, ägnar inledningen av sitt inlägg åt att närmast släta över provokationen.

Den omständigheten att striden – vi tveka ej att använda denna benämning, ehuru från så väl den ena som den andra sidan i både ton och uttryckssätt en fullkomlig värdighet, måttfullhet och aktning för motståndarnes åsikter blifvit bibehållen – den omständigheten, säga vi, att de båda parter från hvilka striden utgått varit kvinnor, hvar och en representant för olika riktningar inom den tidsrörelse, som vanligtvis betecknas med benämningen ”kvinnofrågan”, har i ej ringa mån bidragit att öka intresset för denna polemik.

Adlersparre framstår in i det sista som en försiktig general, som trots att hon gör tydligt att det handlar om två riktningar i kvinnofrågan, försöker hålla samman rörelsen genom att i detta fall inte kategoriskt avfärda Key. Att hon privat var ledsen över Keys sätt att svartmåla kvinnoörelsen och ta hennes eget agerande som exempel på ”dogmatism” framkommer i mer förtroliga brevväxlingar.¹²¹ Att hon kunde ta i med hårdhandskarna hade hon ju visat tidigare mot både Strindberg och Stella Kleve. Det handlade då om sådana hon troligtvis direkt såg som motståndare.

Gentemot Key uttalade dock Adlersparre tidigt invändningar och förde henne efter artikeln ”Om reaktionen mot kvinnofrågan” i *Revy i sociala och litterära 1886* till ”högern”.¹²² I en översikt över olika åsiktsriktningar kring det etiska äktenskapsidealet, låter Adlersparre vänstern representeras av ”naturalismens banérförare” Strindberg, socialismen av Bebel, nihilismen av Nordau och Brandes får stå som representant för ”antropologismen”.

Högern är mera ofarlig, men stundom också oklar. Den repre-

senteras af både qvinnor och män, både kyrkans och vetenskaps tjenare. De åsyfta både *en reaktion mot reaktionen* i dess ofvannämnda barbariska form och *en reaktion mot kvinnorörelsens etiska äktenskapsideal*.¹²³

Hit förde alltså Adlersparre Ellen Key. Men trots allt hade det inte skett en öppen brytning. Det är intressant att notera att Key inte förrän Adlersparre gått bort mer tydligt framträdde med sina åsikter. Men endast några månader därefter höll hon för första gången sitt föredrag om *Missbrukad kvinnokraft*. Det skedde i samband med en stor nordisk manifestation, Kvindernas Udstilling, i Köpenhamn. Sedan föredraget 1896 utkommit i tryck publicerade en rad kvinnor artiklar och skrifter där de invände mot Key. Debatten mellan Key och kvinnorörelsen kulminerade två år senare i den så kallade Ibsenfejden. Jag skall här skildra den och gör därefter en samlad analys av de två debatter där den tidiga kvinnorörelsens idéer profileras gentemot Ellen Keys modernitet.

Ibsenstriden 1898

I samband med Ibsens 70-årsdag den 20 mars 1898 publicerades en festskrift där Key medverkade med artikeln ”Torpedo under arken”.¹²⁴ Huvuddelen av texten ägnas åt Ibsens framställning av kvinnan, som Key anser står ”diktarens hjärta närmare än mannen, att hon mera är blod af hans blod”. Inom ”sitt område, känslan” är kvinnan sitt livsideal mer personligt hängiven än mannen.

Att vara mindre samhällsvarelse, mera naturkraft än mannen – det är denna enda egenskap, som gör kvinnan för Ibsens syn till en mera fullblodig, mera lifsduglig, mera lifskraftvande, mer verklighetskär, mer helhetstrånande varelse än mannen. (s. 211)

Den ”personligt utvecklade kvinnans” specialområde preciseras sedan

flera gånger till ”det erotiska” och enligt Key ser Ibsen en sådan kvinna som överlägsen och låter henne därför bryta sig ur ”buren, arken eller dockskåpet”. Kvinnan gör uppror eftersom hon är ledd av en starkare ”instinkt”. Key jämför Ibsens ”sedliga evangelium”, ”personlighetens själfhäfdelse” med det ideal hon funnit hos sin nyupptäckte själsfrände. För Ibsen ”som för Nietzsche, är ’öfvermänniskans’ afgörande prof förmågan att stå ensam” (s. 213). Ibsens kvinnogestalter kan vara hänsynslösa men de har, enligt Key, hans sympati därför att de omfattar ”ett varmblodigt mål: att vinna lyckan för sig själfva genom att lyckliggöra – eller frigöra – den man de dyrka, vare sig som älskare, make eller son”.

Key utnämner Ibsen till anarkist: det är i hans verk oftast ”en kvinna, hvilken uttalar dramats röda replik, den replik som blöder icke blott af de tunga, heta dropparne ur denna ena kvinnas hjärta, utan dropparne från millioner hjärtan, hvilka genomlevvat samma ve” (s. 215). Han ser kvinnans ”genialitet” i första hand som en ”erotisk hängivenhet” och hoppas, enligt Key, att kvinnan:

genom sin naturs explosiva art, skall blifva det bästa sprängämnet för den gamla arken. Han tror äfven att hon skall förnya mänsklighetens blod genom nya lifsvärden, nya etiska motiv, en ny idealitet, en ny troskraft – ifall hon bevarar och utvecklar sin djupa väsensolikhet med mannen. (s. 216)

Med ett profetiskt tonfall frammanar Key bilden av hur ”det drömfagra, aningsdjupa i nutidskvinnans sjäslif blifva framtidsdanande” och ”det erotiska samlifvet”, skall få ”hela sin fasthet ensamt genom sitt eget innehåll”. Detta blir alltså Keys, och i hennes tolkning även Ibsens, slutord i frågan om äktenskapet. ”Af sådana äktenskap väntar Ibsen ett släkte, hvars blod skall svälla af helhetslidelse, af dådkraft, när det styr färden mot det tredje riket, skönhetsriket” (s. 216).

När Ibsen besökte Stockholm firades hans 70-årsdag i efterhand den 16 april vid en kvinnornas fest. Ellen Key höll då ett tal ”å de svenska kvinnornas vägnar”. Hennes Ibsentolkning avvek avsevärt från det sätt

varpå äldre kvinnosakskvinnor förstått honom. Att Adlersparre inspire-rats av Ibsen framgick då hon 1883 höll sitt föredrag om *Gengångare* som beskrivits tidigare. I de tolkningar Key gör av Ibsen 1898 verkar hon ta avstamp hos honom liksom hos Nietzsche för att utveckla en större sammanhängande framtidsvision. Det ”tredje rike” Key slutar sin uppsats i festskriften med att frammana fortsatte hon att utmåla i sitt hyllningsanförande.¹²⁵ I talet, som det publicerades i efterhand, koncentrerar hon sig på den individualism hon ser som en ”kungstanke” hos ”personlighetens fanatiker” Ibsen. Då Key senare besvarar den kritik som riktas mot hennes tal svarar hon att hon byggt det på uttalanden av Ibsen själv och det stämmer i stort. Key citerar till exempel utförligt ur det tal han höll vid ett besök i Stockholm 1886.¹²⁶ Han hänvisade då till *Kejsar og Galilæer*, ett drama han gärna framhöll som sitt huvudverk, och det där framställda tredje riket. När Key fortsätter att teckna framtidens idéer utifrån just denna text ligger det således i linje med festföremålets uppfattningar. I dramat beskriver mystikern Maximos hur det första riket grundlades på kunskapens träd, det andra på korsets träd och mellan dessa ”ensidighetens riken” rasar striden och råder tvånget. Men ”det tredje, den stora hemlighetens rike, som skall grundläggas på kunskapens och korsets träd tillsammans” skall skänka jämvikt och skönhet där fria individer kan sammansmälta motsatser till ett harmoniskt helt. För Key blir detta utgångspunkten för en fortsatt beskrivning av detta tredje rike, som för henne blir en ”siores drömsyn” och ”den nya religion enligt hvilken människonaturen skall följa sina egna lagar utan att därvid skräm-mas af någon skuldkänsla” (s. 211).

Ibsens kvinnoskildringar står inte i fokus för anförandet men kvinnorna får ändå en central roll. Som mödrar och fostrare blir det de ”hvilka i främsta rummet ’skola lösa människofrågan’” och ”dana det nya släktet för den fria nödvändighetens moral” (s. 208). Key gör ett direkt citat av ett uttalande Ibsen, enligt henne, gjort i ett samtal. Det förklarar innebörden av denna framtidens moral:

De, hvilka ännu icke haft råd att skaffa sig ett eget rättsbegrepp i hvarje enskilt fall, måste följa det allmänna rättsmedvetandet.

Men en personlighet har råd att skaffa sig ett eget rättsbegrepp.
Och sedan finnes för honom inga ”plikter”, endast hans plikt.
(s. 208)

Det som skall åstadkommas och som politikerna inte förstår är ”människoandens revolterande”, citerar Key Ibsen ur ett av hans brev till Brandes (s. 209). I sin avslutning karaktäriserar hon Ibsen på ett sätt som väl överensstämmer med hur Brandes introducerat Nietzsche och med hennes egna åsikter. Ibsen är ”en anarkistisk aristokrat, en idealistisk naturalist, en immoralisk moralist” (s. 212). Hans geni beror på denna förening av motsatser, anser Key. Hos hans samtida finns dessa drag, men splittrade. Detta gör att han uppfattas som ”den stora oförsonlige” och det är som sådan han främst kommer att leva kvar – inte via sina verk utan genom den idé – individualismens – åt hvilken Ibsen i hela sin diktning gifvit uttryck” (s. 213).

Pressdebatt

Den 16 maj 1898 publicerades i *Aftonbladet* en protest undertecknad av 284 kvinnor under rubriken ”Opinionsyttring”. Bakom initiativet stod Anna Hierta-Retzius, dotter till grundaren av *Aftonbladet* Lars Johan Hierta. Alma Cleve är högst sannolikt den som utformat texten.¹²⁷ Bland undertecknarna fanns ledande emancipationsföreträdare som Ellen Fries, Eva Fryxell, Anna Sandström och Lydia Wahlström. Protesten är kort och innehåller ett par citat ur talet, som hämtats från referat i pressen. Undertecknarna vill invända mot att läsare av tidningar, både inom landet och utomlands, kunnat få den uppfattningen att ”kvinnorna i Sverige fått en ny tideräkning, ny religion, nya ideal, eller med andra ord, att hos oss de gamla sedliga idealen tillhöra ’det rike, hvars sol dalar’”. Man anser att Key begått ett övergrepp då hon med sina uttalanden uppträtt som tolk för Sveriges kvinnor. Key har enbart uttryckt sina egna åsikter och man fastslår att ”’Personlighetens frigörelse’ med den betydelse, fröken Key, inlagt däruti, är ej ett mål, till hvilket någon, vare sig man eller kvinna, bör sträfva.”

Ellen Key svarade två dagar senare i *Svenska Dagbladet*. För det första

anför hon att hon med kort varsel via telegram blivit anmodad att resa till Stockholm för att ”*tala till Ibsen å de svenska kvinnornas vägnar*”. Hon skriver: ”Jag skulle icke åtagit mig det ömtåliga uppdraget eller frångått min goda vana att uteslutande föra min egen talan, i fall jag icke kort förut haft anledning yttra min uppfattning af Ibsen och kvinnorna.” Med hänvisning till sin uppsats i festskriften, och två aktuella föredrag i Stockholm, antog hon att hennes åsikter var kända och att man önskade hylla Ibsen som Key uppfattade honom. Hon vänder därefter sitt försvar till ett angrepp på de protesterande. Hon förklarar att det var av taktfullhet hon avstått från ”frestelsen att påpeka, att jag visste mig tala endast å de *mest utvecklade* svenska kvinnornas vägnar”, trots att hon bland de närvarande såg sådana som hon visste inte förstått Ibsen. ”Ty mitt tal var *nästan punkt för punkt byggdt på yttranden af Ibsen själf*, och detta gör, att damernas protest träffar icke blott festtalet, utan – festföremålet.”

I en kommentar den 21 maj gav sig redaktionen för *Svenska Dagbladet* in i debatten och vände sig mot de protesterande. ”[D]et mindre lyckat formulerade aktstycket” har väckt ”undran och munterhet”. De som legat bakom protesten utmålades som ”ökända yrkesintriganter”. Genom hänsynslös agitation har de lockat ”Lisa i sparbanken eller Anna i handelsbanken” och ”de andra protesterande tänkerskorna” att tro att sederna blivit hotade och därför lurats att delta i protesten mot ”en intelligent och ädel personlighet af svensk börd”. Man tillägger: ”Det är så äkta svenskt detta att rulla sig i softet för den af utlandet sanktionerade utländingen och sedan i hans ställe kåkstryka en landsman eller landsmaninna.” Redaktionen ställer sig bakom Keys tolkning av Ibsen och anser att om man velat protestera så borde man ha vänt sig mot ”den hyllade gästen” och ”dröjt vid den subjektivism, som just är hela den Ibsenska diktningens fundamentalsats.” Som slutkläm vänder sig textförfattaren till de protesterandes äkta män och ber dem säga:

Snälla du! Ellen Key är ... hur skall jag säga ... en idealistisk känslsubjektivist – och på henne hugga ni in! Ibsen däremot är den hänsynslösaste och mest blodrödt revolutionäre subjek-

tivisten inom hela vår tid – och honom ha vi, era män, nyss på hög vink hyllat och prisat af alla krafter! Och det har ni med för resten ... Gör oss inte löjliga!”

Ställningstagande och strategier

Fryxells debatt med Key 1893 och Ibsenfejden visar både att skönlitteraturen är central och att tolkningarna av för kvinnorörelsen viktiga författarskap skilde kvinnorna åt. Det gäller inte enbart kvinnosyn utan handlar om människosyn och samhällsfrågor i stort. Jag kommer nu att ytterligare kommentera några av de många områden debatterna berör och gör det delvis genom att problematisera och utveckla delar av Claudia Lindéns nya belysning av Ellen Keys gärning. Jag ser Lindéns framställning som ett försök till äreräddning av en framstående kvinna. Hon blundar för det negativa samtidigt som hon ensidigt betonar positiva drag. Ellen Key var unik som skapare av en kvinnopolitisk modern position men att idag inte förhålla sig med distans till det moderna projekt hon medverkade till att utforma förefaller märkligt. Eftersom mitt syfte är att ge nya perspektiv på historieskrivningen om sedlighetsdebatten är det viktigt att betona att Key inte kan föras till någon av de grupper som tidigare figurerat i min text. I likhet med Lindén anser jag att här finns en viktig ideologisk konflikt *mellan* kvinnor.

Jag analyserar först debatteknik och hur inläggen placerade sig i samtidens medielandskap. I samband med det går jag närmare in på Keys användning av ord och begrepp. Därefter diskuterar jag kvinnosynen och visar att både Fryxell och Key har behov av att betona kvinnors värde men gör det inom olika ideologiska ramar. Detta leder över till frågan om människosyn jag, liksom Fryxell, anser central. Jag följer upp detta med att diskutera ytterligare en skrift av Key som visar hur hon utvecklar sin livstro och vänder sig till nya grupper.

Media, auktoritet och retorisk stil

Pressens betydelse ökade under hela 1800-talet och på 1890-talet är det alltmer i media som opinionsbildningen sker. Gränserna för yttrandefriheten var en stridsfråga under 1880-talet. Det var då en strategi från bohemernas sida att sätta sig över de normer som gällde för en offentlig debatt. Utmanarna använde medvetet sådant som känslomässiga utbrott, ett vardagligt språk och personliga förolämpningar för att undergräva etablissemangets auktoritet.¹²⁸

Tidigare hade Key stått nära det unga Sverige men i samband med Ibsenfejden fick hon stöd från en ny kulturell maktsfär. Radikalismen i Sverige hade gått in i ett nytt skede. Den nya nationalismen förde fram skyntar i försvaret av Key då hon omnämns som ”en intelligent och ädel personlighet af svensk börd”. *Svenska Dagbladet* intar samma förlöjligande hållning till de protesterande, som den som präglade Brandes inlägg i sedlighetsfrågan mot Elisabeth Grundtvig sommaren 1887.¹²⁹ När Key utmanade kvinnorörelsen spelade hon de nya makthavarna kring *Svenska Dagbladet* i händerna. De kvinnor som företrädde den etablerade kvinnorörelsens jämlikhetssträvanden förlöjligades, samtidigt som Key fick stöd för sin syn på kvinnans ”djupa väsensolikhet med mannen” och sin individualistiska personlighetsfilosofi. Den gick helt i linje med den upphöjda position som kritiker den nya kulturella eliten önskade inta. I förhållande till sina motståndare hävdar Key auktoritärt sin tolkning av till exempel Ibsen som den enda rätta. Hon har förstått honom men de protesterande är inte tillräckligt ”utvecklade” för att vara värda att ta på allvar. Detta följdes, som framgick, upp av sexistiska kommentarer i *Svenska Dagbladet*.

Det finns likheter mellan hur manliga författare under 1880-talet och Key decenniet därefter manövrerade för att skapa sig namn och utrymme att agera som fria intellektuella, men det finns även intressanta skillnader. De unga hade i grunden en likartad litteratursyn som den generation de opponerade mot. Det samma är förhållandet mellan Key och de äldre kvinnliga kritikerna. De delade åsikten att litteraturen var ett viktigt medel i samhällsutvecklingen. Men Key och de kvinnor som

kom att stå emot henne delade även ett reflekterat kvinnoperspektiv. I skönlitteratur och andra skrifter fortsatte de under 1890-talet att debattera intensivt. Det handlade inte bara om kvinnosyn. Debatterna gällde i allra högsta grad det sociala, livsåskådningsfrågor och samhällets organisation. Ett exempel på att Key alltmer prioriterar det politiska över det litterära är hennes förutsägelse att Ibsen inte främst kommer att leva kvar via sina verk utan genom sitt sätt att föra fram individualismen.

Keys tal vid Ibsenfesten kan betraktas som ett försök att genom överraskning ta över initiativet inom kvinnorörelsen. Den kuppen lyckades inte. Men talet kan med dagens terminologi beskrivas som en framgångsrik ”kapning” av en mediehandling. Även greppet att lansera *Missbrukad kvinnokraft* vid en stor manifestation av kvinnorörelsen visar hur Key använde sig av kvinnorörelsens rum när hon profilerade sig själv. Hon kontrasterade sin ställning gentemot en rörelse som utmålades som stor och konservativ. Fryxell kommenterar hur tydligt detta drag blir då kvinnorörelsen får orimliga proportioner och framställs som ”ett imaginärt vidunder”. Man kan säga att Key, med hjälp av denna vrångbild, tillskriver sig underläge och rollen som djärv kämpe mot något som får drag av det bestående. Det senare var ju alls inte fallet. Kvinnorörelsen drev på för stora förändringar. Även Adlersparre kommenterar sättet att positionera sig när hon skriver att det är mer ”ärofullt” att tillhöra den ”misstänkta minoriteten”.

Adlersparre och Key utnyttjade, som framgått, strategiskt sina mycket olika tolkningar av Ibsen. Det visar hur en författares verk kan användas i olika tolkningsgemenskaper och i en kamp om tolkningsföreträde. Att välja att hålla fram manliga föregångare är ett sätt att låna status för kvinnor som vill uppmärksammas inom etablerade institutioner, men kan även uppfattas som att de, som läsare, gick in en konstruktiv dialog med Ibsens verk. För Adlersparres del förde den dialogen fram till preciseringar av vilka krav ett samliv mellan man och kvinna inom äktenskapets ram skulle uppfylla för att ses som etiskt. Överordnat hos henne var frågan om samhällsmoralen. Key tog sin utgångspunkt i Ibsens individualism och lånade uttrycket ”det tredje riket” från honom när hon formulerade

sin utopi för det framtida sekulariserade samhället och sin livstro.

Kvinnor använde i sitt sätt att argumentera strategier som går att känna igen från debatter i den manligt dominerade offentligheten. De äldre kunde använda retoriska modeller som knappast inbjöd till ett öppet meningsutbyte. Adlersparre och Fryxell lärde sig och imiterade de uttryckssätt som var aktuella inom de kretsar de sökte påverka. De accepterade till största delen de spelregler som gällde för både beslutsfattande och stil. Särskilt Fryxell men även Adlersparre demonstrerade gärna sin kompetens i aktuell maskulin retorik. Båda sökte nå auktoritet genom att skriva en prosa som kännetecknas av ett ordnat tänkande, logik och förnuft.

De ungas sätt att minst lika auktoritärt hävda sina uppfattningar bidrog troligtvis till att en dialog blev omöjlig. Ellen Key tog över agerande och uttryckssätt från bohemerna och ställde sig i opposition. Istället för förnuft framhöll hon känslan och hon använde provokationen som metod. Hon fördjupade dock sin upprorsställning mer än bohemerna genom att utveckla sitt budskap till ett tydligt alternativ till den tidigare kvinnorörelsens värderingar. En effektiv metod Key skickligt använde var att överta centrala begrepp och fylla dem med nytt innehåll. Den glidning i språket som uppstod fick stora konsekvenser. För det första innebar det svårigheter för hennes motståndare att bemöta henne, för det andra kunde mindre ideologiskt medvetna kvinnor och män attraheras utan att helt uppfatta det nya innehållet. Dessutom har senare tiders läsare haft svårt att återskapa de ideologiska skiljelinjerna i debatterna mellan Key och kvinnorörelsens företrädare. De är avgjort de viktigaste inom rörelsens hittillsvarande historia. Jag skall kort placera in denna kvinnornas debatt i ett övergripande begreppshistoriskt sammanhang för att sedan preliminärt diskutera de begrepp som var centrala i det kvinnopolitiska sammanhanget.

Moderniteten och dess begrepp

För den tyske historikern Reinhart Koselleck är politik en kamp som kan föras med vapen, men också med hjälp av språket. Det senare tar

sig uttryck i försök att göra begrepp entydiga. Hela det politiskt-sociala betydelsesammanhang som ett begrepp hänvisar till ingår i det. I glidningarna mellan innebörder utspelar sig viktiga konflikter i historien.¹³⁰ I de tidiga debatterna mellan Key och kvinnorörelsen blir en sådan kamp om centrala begrepp synlig på ett unikt sätt.

I en rad analyser av historiska grundbegrepp har Koselleck lyft fram tidsbegreppet som något som kan belysa hur makt över det förflutna och framtiden skapas. Den moderna framstegstanken spårar han till övergången till den moderna tiden, 1750–1850. Perioden kännetecknas enligt honom av att centrala begrepp som stat, frihet, jämlikhet och demokrati temporaliseras. Så blir till exempel demokrati inte som tidigare en av flera möjliga styrelseformer utan används av personer och riktningar när de skall sätta ord på sina olika framtidvisioner. Begrepp som temporaliseras blir även ideologiserade. En betydelsefull skillnad är när något från att ha använts som flertal, till exempel historier, blir till historia, något Koselleck kallar ”kollektivsingularer” – ett ord som uppträder som ental utan att ha en konkret avgränsad referens.

Koselleck och en stor grupp forskare kring honom har gjort analyser av grundbegrepp som betecknas som politiska. De återfinns i uppslagsverket *Geschichtliche Grundbegriffe*.¹³¹ Flera av de historiska grundbegreppen figurerar i debatterna mellan Key och kvinnorörelsen. Men mellan kvinnorna står striden främst om begreppet kvinna för att utifrån detta föras in i framtiden som en strid om ”den nya kvinnan”. En entydighet finns i användningen av uttrycket hos båda parter – en universalisering av kvinnor av olika klasser och raser. Den moderna framstegstanken åberopas tydligt av Key, men upplysningstänkandet är även en viktig grund för de äldre, särskilt för Eva Fryxell som noga följde med i nya vetenskapliga rön och fäste stor tilltro till dess betydelse för att lösa samtidens sociala problem. Fryxell försökte som kristen förena det nya och det gamla. Det innebär att hon vägde det nya mot det gamla vid sina bedömningar.

Vägen till ”Framtiden” – en tid som är obegränsad och öppen för det nya, aktualiserades enligt Koselleck, först när den kristna förväntan om världens slut inte längre var allmänt rådande i västerlandet. Vetenskapen

gav löfte om att kasta ljus över allt fler områden. Kulturstudier som existerade i samma tid ordnades diakront till en världshistoria som utlades som ett framåtskridande mot allt högre mål. Det inbjöd till jämförelser och idén om en acceleration. Då framsteg blev singular gällde det att hinna ikapp, gå förbi och så vidare. Encyklopedisterna, de franska upplysningsfilosoferna, ansåg sig vara före sin tid. De ännu inte upplysta och massorna befann sig på efterkälken. När Key beskriver de kvinnor som inte accepterade hennes Ibsentolkning som mindre ”utvecklade” använder hon definitivt framsteget på ett liknande sätt. Brandes hela gärning präglas av att han framställer sina samtida meningsmotståndare och förhållandena i Norden som efterblivna.

”Framstegets framtid” kännetecknas, enligt Koselleck, av den hastighet varmed den nalkas och av att den är okänd. Det gör att det blir svårt att uppleva nutiden som nutid. Aktörerna fixeras vid ett sluttillstånd. Man bygger upp önske- och tvångsprognoser som skapar självsäkerhet. Det innebar att en gammal föreställning om att historien är livets läromästare upplöstes liksom en syn på historien som ett kontinuerligt rum av möjlig erfarenhet. Historien som en exempelsamling ersattes av historien som en process, rörelse.¹³²

Både Adlersparre och Fryxell behåller en förståelse av ”konsten som läremoder för folken” och är ytterst medvetna om att de befinner sig i en nutid. Där arbetade de pragmatiskt för förändring. De verkade i den samtid vars utrymme blev allt mindre – inpressad mellan den utopi som Key utvecklar och till exempel den historia om den svenska litteraturen som med dem jämnåriga män inom akademien skrev fram.

För Koselleck är historieskrivningens historia ett huvudområde. Begreppet historiefilosofi började dyka upp samtidigt som begreppet historia. Även andra likartade kollektiva singularformer sköt upp som svampar ur jorden. Gemensamt för dem alla var att de berövade förflutna händelser karaktären av modeller för att istället spåra det unika med historiska förlopp och möjligheten till framsteg. Ett sökande efter system tog sin början. ”Man kan inte längre hoppas på att finna råd i det förflutna utan bara i den framtid man själv skapar.”¹³³

Begreppet revolution förändrades från att ha varit knutet till naturtänkande till att bli ett modeord bland upplysningstänkarna och förknippades med att människor kunde göra revolution. Revolutionen leder in i en okänd framtid som förknippas med en aktivistisk förpliktelse.¹³⁴

Kosellecks grundtanke är att förhållandet mellan erfarenhet och förväntan bestämmer hur samtiden uppfattas. När det uppstår en klyfta mellan hittillsvarande erfarenhet och förväntan om det kommande upplevs detta som en brytningstid, en övergångstid. Vissa begrepp definierar som kategorier sina motsatser. ”Erfarenhet och förväntan” är av ett annat slag – de är sammanflätade. Kosellecks tes är att de, genom att få det förflutna och framtiden att haka i varandra, lämpar sig för att tematisera historisk tid. Kosellecks definition av erfarenhet är att den är ett närvarande förflutet, vars händelser har införlivats och kan hämtas fram ur minnet. Erfarenheter kan vara rationellt bearbetade men även innefatta omedvetna förhållningssätt. Förväntan är både personbunden och interpersonell. Den uppstår i nuet men är inriktad på det inte erfarna som kan göras tillgängligt. Det är spänningen mellan erfarenhet och förväntan som ständigt provocerar fram nya lösningar och i så måtto frambringar historisk tid. Kosellecks anser att skillnaden mellan erfarenhet och förväntan har ökat allt mer under den nya tiden. En ny förväntningshorisont öppnades med begreppet framsteg som ersatte andlig fullkomlighet (livet efter detta) med världsliga framsteg som skulle nås stegvis. Från att ha varit ett begrepp som registrerade erfarenhet blev det ett begrepp som skapade erfarenhet. Rörelsebegreppen har, enligt Koselleck, ett kompensatoriskt drag – ju mindre erfarenhetshalt ju större förväntan – de är formeln för modernitetens tidsstruktur.¹³⁵

1880-talet har i svensk litteraturhistorieskrivning beskrivits som brytningstiden framför andra. En förhoppning om litteraturen som medel för en tankens revolution var central för till exempel Brandes, både då han pläderade för ett brett samhällsengagemang och senare för en tillbakadragen elitism. Keys elitism är hela tiden politisk och har till och med en religiös dimension. I debatten med kvinnosakskvinnorna kan det förstås som att hon prövar ett nästan orwellskt nyspråk.

Ellen Key anknöt språkligt till den kristna terminologin. Vid uppbyggnaden av sin livstro lånade hon även rekvisita från kyrkans liturgi. Denna typ av återbruk kan ses som något följdriktigt. Den tidiga kvinnorörelsens strävande efter att inom ramen för den kristna tron stärka kvinnors ställning. Trots att Key kring 1880 bröt med kristendomen befann hon sig ändå på sätt och vis innanför dess språksfär. De begrepp som var centrala för kvinnorna är inte de samma som behandlas i *Geschichtliche Grundbegriffe*. Kärlek har där till exempel inget eget uppslag. I ett register finns närmare hundra hänvisningar till andra artiklar där kärlek nästan undantagslöst syns i sammansättningar som kristlig-, humanitär- broderlig-, samt i relation till arbete och fosterland. Andra begrepp, som Key använde på ett sätt som väckte reaktioner, återfinns däremot i uppslagsverket.

Frihet var ett centralt politiskt begrepp under 1800-talet. Ulla Manns har belyst den betydelse frihet hade för de liberala män och kvinnor som förde fram kvinnofrågan under 1860- och 70-talen. Kärnan i deras argumentation var att kvinnor var medborgare och självständiga individer. De anslöt sig till John Stuart Mills frihetsbegrepp.

Han [Mill] var i likhet med många av de svenska debattörerna inte alls särskilt upptagen av den mer atomistiska frihetstanken, utan som utilitarist snarare fokuserad på tankar om en kollektiv individualism som omfattande värnandet av andra och samhällets plikt att göra det möjligt för individerna att utvecklas.¹³⁶

Eva Fryxell gav i debatten med Key uttryck för misstanken att det kunde vara ”genom olika uppfattningar af ordet *frihet*, som oklarheten uppstår”. Fryxell anade ”ett inre sammanhang mellan de dunkla uttrycken om frihet och kärlek”.¹³⁷ Genom att frihet kopplas till kärlek hos Key får begreppet, som Fryxell observerade, andra dimensioner än då det knyts till förhållanden som i tiden betraktades som politiska.

Den socialt-politiska användningen av begreppet frihet under 1800-talet betecknas i *Geschichtliche Grundbegriffe* som extrem. När friheter blev frihet användes singularformen som slagord i en rad olika sammanhang.

Två modeller för att legitimera användningen av frihetsbegreppet skisseras. Den första är att falla tillbaka på en tradition man själv skapar, till exempel folkets frihetskamp. Den andra modellen innebär att frihetssträvan inordnas i en historiefilosofi vars mål blir att uppnå en frihet som är absolut.¹³⁸

Frihet på det tyska området kunde, straxt efter franska revolutionen, definieras som ”das Recht, alles zu tun, was die Sittlichkeit nicht verbietet”, det vill säga rätten att göra allt vad sedligheten inte förbjöd.¹³⁹ Det kan betecknas som första ledet i en strategi för att framhålla individuella perspektiv. Margaret Cohen uttrycker det som att när realismen som litterär riktning i Frankrike segrade i kampen om vilken estetisk norm som skulle gälla, blev frihet en frånvaro av självkontroll snarare än en fundamental etisk rättighet. I den manliga utvecklingshistorien blev det sociala livet mest ett sätt att nå individuell tillfredsställelse.

Brandes slagord framför andra var frihet. Även för Strindberg, bohemerna och kulturradikala liberaler var ordet centralt. Deras insats kan förstås som att de tar ett steg vidare mot individuell frihet då de söker förändra innehållet i normerna för sedligheten. Elias Bredsdorff beskriver sedlighetsdebatten i Norden under 1880-talet som unik, ämnen som i andra delar av Europa var tabu blev föremål för en bred offentlig debatt.¹⁴⁰ I de flesta framställningar av det moderna genombrottet har tonvikten legat på de män som kämpade för en sådan frihet – fri tro, fri debatt och fri kärlek. I min mothistoria om debatterna mellan kvinnor är begrepp som hör till sfärer av privatliv och religion viktigare än hos männen. Friheten har inte alls den status i kvinnornas kamp om begrepp under 1890-talet som kärleken, men för Key blir det senare allt mer centralt. Lindén noterar till exempel att i *Lifslinjer* har en tredjedel av kapitlen rubriker som innehåller ordet fri.¹⁴¹

Kärleken var för Fryxell en beteckning på människokärlek som i enlighet med ett Kristusideal omfattade alla människor. Det var också det centrala begreppet i kvinno sakskvinnornas kristendomstolkning och det de framhöll och betonade i förhållande till konservativa kyrkliga företrä-

dare. Deras kamp om tolkningsföreträde för sin kärleksuppfattning var en kamp mot en doxa. Kärleken var för de äldre kvinnoakskvinnorna ett begrepp för förändring. Key var på väg att snäva in begreppet till att gälla en hög känsla mellan en man och kvinna, en känsla som dessutom innehöll en stor portion av sinnlighet.

Ett begrepp som Eva Fryxell ansåg äga allmänmänsklig giltighet förändrades därmed till att främst röra en intim relation. Så långt kan man förstå förändringen som en individualisering – i ett idealt sluttillstånd, en önskeprognos som utmålade en ny kvinna och man. Denna vision gav självsäkerhet och skapade en förväntan, som blir personbunden då en man och en kvinna försöker uppfylla idealet. Utopin framstår som möjlig att börja förverkliga genom egen aktivism. På så sätt erbjöds en möjlig framtid i nuet. Detta kan ses som ett exempel på hur förväntningshorisonten förändras genom en acceleration av framtiden.

Men förväntan kom i Keys tänkande allt mer att innehålla även en dimension över det individuella. Key utvecklade, som Eva Borgström visat och som kommer att framgå här, begreppet kärlek till Eros som så återfick digniteten av central kraft för förändring. Genom vetenskapliga rön naturliggjordes på nytt sätt relationen mellan man och kvinna. Det skedde genom en biologism där arvsanlagen gav svar på hur framtidens människor och samhälle skulle kunna skapas.¹⁴²

Om Key snävar in kärleksbegreppet så gör hon det motsatta med religion. Hon skriver djärvt: ”religion är allt som upplyfter våra själar”. Även utövädet av den nya etik/erotik Key förordar bör ske med ”religiöst förbindande allvar”.¹⁴³

Sedlighet blir för Key handlande som överensstämmer med de ideal hon vill sprida och det viktigaste är att ”lära ungdomen djupt vörda Eros” i det enda ”sedlighetsprogram, som har en framtid.”¹⁴⁴

Kyskhhet liknar Key vid ”det i eld hvitglögade, härdade stålet” som utvecklas tillsammans med en ”hel kärlek” som i förhållandet till en person förenar hjärtat och det sinnliga.¹⁴⁵ Det ligger nära till hands att förstå det som att kyskhhet blir lika med sinnlighet och att således innebörden blir den omvända mot det som begreppet vanligen avser.

Heterosexualitetens prästinna

Inga Sanner har följt det kärleksbegrepp som växte fram efter romantiken i *Den segrande eros. Kärleksföreställningar från Emanuel Swedenborg till Poul Bjerre*. Hon tar Ellen Key som en idealtypisk företrädare för denna kärleksföreställning. När Sanner skall karaktärisera Keys livstro diskuterar hon huruvida den kan betecknas som ersättningsreligion eller profan livsåskådning. Hon anser att livstron liknar andra religioner då det är fråga om en trosföreställning där människans plats i tillvaron och meningen med livet är centrala. I grunden är livstron en vision i platonisk anda om att världen hänger samman och att motsatser skall kunna ingå en förening på ett högre plan.¹⁴⁶ Då en köns kärlek mellan man och kvinna gavs dessa dimensioner av en sekulariserad tro är det lätt att förstå det motstånd idéerna väckte.

Betydelsen Eros fick hos Key innebar inte bara en utmaning mot den tolkning av kristna läror som Fryxell och många flera stod för, utan även att heteronormativiteten omstöptes och stärktes. Även om Keys idealistiska beskrivning av samlivet mellan man och kvinna skiljer sig från hur män som Brandes under sedlighetsdebatten förstod köns kärleken finns idémässiga band mellan positionerna. Underliggande hos Brandes och bohemerna finns ett vetenskapliggörande av driftlivet som Key försöker komplettera snarare än ifrågasätta. I Bredsdorffs framställning av *Den store nordiske krig om seksualmoralen* följer han brevväxlingar mellan de manliga debattörerna och det framgår att de inspirerats av ovannämnde läkare, George Drysdal vars bok *Samhällslärans grunddrag eller fysisk, sexuell och naturenlig religion. En framställning af den verkliga orsaken till och af det enda botemedlet för samhällets tre förnämsta olyckor: fattigdom, prostitution och celibat* utkom i England 1855 och i svensk översättning 1878. Botemedlet mot samhällets stora problem var regelbundna heterosexuella samlag och både mannens och kvinnans könsdrift måste få utlopp annars blir de sjuka. Både Stella Kleves ”Pyrrhussegrar” och Strindbergs ”Dygdens lön” illustrerar Drysdales tes då författarna låter huvudpersonerna dö eller tyna bort eftersom de inte följer sin sinnlighet. Sett i ljuset av heterosexuella samlag som i denna grad tvingande för liv

och hälsa är det inte underligt med starka reaktioner i en tid då många kvinnor levde ogifta. Under slutet av 1800-talet rådde ett stort kvinnoöverskott i Sverige. Det var vanligt att kvinnor som var pionjärer inom olika borgerliga yrken och inom kvinnorörelsen levde tillsammans i ett gemensamt hem. Av många misogynna män i tiden, till exempel Strindberg, sågs varken ogifta eller barnlösa kvinnor som ”riktiga” kvinnor, utan de avfördes som överflödiga och abnormiteter. Men bland kvinnor fanns ett intresse att diskutera vänskap mellan kvinnor som ”en lifsmakt för qvinnan” och ett alternativ till äktenskap eller fri kärlek.¹⁴⁷ Ellen Key tog i sin artikel 1886 avstånd från sådana försvarare av det ogiftaståndet:

Vi hafva visserligen icke hos oss, som i England och Amerika, teoretiska försvararinnor af åsigten att endast det ogiftaståndet är qvinnan värdigt, att endast inom detta möjliggöres hennes utveckling till äkta mensklighet. (Det torde böra påpekas, att dessa försvararinnor hvarken äro fula, fattiga eller gamla, och kunna således ej anses hafva personliga skäl för sina pessimistiska tankar om männen och äktenskapet, utan måste anses kämpa för en ”ren idé”).¹⁴⁸

Vänskap mellan kvinnor var ett samlevnadsalternativ som i det närmaste försvann från den offentliga diskursen. Istället blev moderligheten inom en heterosexuell ram den rena idé Key själv successivt utvecklar. Keys lära kan förstås som ideologisk propaganda för och förnyelse av innehållet i relationen mellan man och kvinna. Den starka betoningen av sexualiteten innebar att andra nära känslomässiga relationer tillskrevs mindre värde. Eva Borgström, som lyft fram och diskuterar Keys syn på samkönade relationer, visar att hon sällan explicit skrev om dem men att de låg som ett hot under många av hennes centrala tankar. Tankar som är fulla av motsägelser och ambivalens:

Key tänkte sig manligt och kvinnligt som givna kategorier – som hela tiden måste återskapas. Hon tänkte sig heterosexuell

tvåsamhet som den naturliga och överlägsna samlevnadsformen – som i varje ögonblick måste försvaras. Hon ansåg att kärlek skulle vara kvinnans bidrag till mänskligheten, men den fick inte komma kvinnor till del. Hon tänkte sig samkönat begär som något onaturligt och underlägset, men ändå så lockande att det ständigt måste bekämpas. Hon beskrev kvinnorörelsen som ovetenskaplig, manhatisk och marginaliserad, men ändå så inflytelserik att den måste hållas efter hårt.¹⁴⁹

I Keys livstro blev heterosexualiteten något att leva och dö för, åtminstone för kvinnor. Men högsända förväntningar på en sexuell relation med en man kunde innebära svåra missräkningar för sekelskiftets unga kvinnor.¹⁵⁰

Kvinnlig överlägsenhet

För att få många engagerade i kampen för kvinnoemancipationen var det viktigt att positivt framhäva kvinnor, bland annat genom idealisering av kvinnliga karaktärer i litteraturen. I debatterna om en ny kvinna representerar Fryxell och Key, utifrån sina olika grundideologier, offensiva försök att flytta fram kvinnors krav.

Den äldre kvinnorörelsen hade kunnat utnyttja det faktum att de borgerliga kvinnorna ansågs moraliskt högtstående. Orsaken till detta moraliska överläge kan man på ett övergripande plan med historikern George L. Mosse se som att borgerligheten behövde något att grunda sina maktanspråk i då den skulle konstituera sig. Man tog avstånd från blodet, den princip som adeln och kungamakten grundat sin legitimitet på. Det borgerliga projektet blev istället att forma den egna identiteten. Kvinnan fick i en komplementär könsordning rollen som moralens väktare – hon idealiserades som hemmets ängel. Genom en hög moral avskilde sig borgerligheten både från det lastbara liv adeln tillskrevs och de lägre klasserna vars livsföring kunde anses moraliskt lågtstående. Genom

ett civiliserat, sedligt liv försökte man bygga upp stabilitet och få kontroll i en orolig tid.¹⁵¹

Keys nya strategi undergrävde en sådan kvinnlig moralisk auktoritet. Det skedde samtidigt som Brandes och bohemerna krävde att ”Damerne” skulle bli mer som männen och friare leva ut sin sexualitet. Jag skall nu något närmare beskriva den idealisering av kvinnor som kan avläsas hos både Fryxell och Key. Då Adlersparre ibland använde sig av argument om kvinnors överlägsenhet kan man till stor del se det som strategiskt betingat. Hon var mer en pragmatisk politiker än Fryxell vars kristna övertygelse var mer ideologiskt rigid.

”das ewig Weibliche”

Fryxell hade i debatten om 1880-talsförfattarna tagit upp ”das ewig Weibliche” som ett ideal de tre vännerna förkastat. Själv ställer hon sig bakom det men använder begreppet för det hon bedömer som ”de högsta själsegenskaperna: kärleken och den goda viljan”. Hon avser inte en ”missriktad offervilja”, något hon, liksom till exempel Adlersparre i analysen av *Gengångare*, tar avstånd från. Det betonar Fryxell i sitt svar på Keys ”En förklaring”:

På andra ställen i frkn Keys uppsats förblandas själförsakande kristlig kärlek med den ofta sjukliga, blinda, måttlösa kärlek, som lägger grund till så många svaga föräldrars och makars olycka. Hvad en sådan ”hejdlös själfutplånelse” än är, men icke är den grundad på kristendomens moraltyp. (s. 525)

Fryxell motsäger starkt att det som behövs är ”egenskaper alldeles motsatta de kristliga dygderna” och fortsätter ”Hvilka paradoxer!! Om hela mänskligheten utgjordes af sanna kristna, då först skulle skönhet och lycka allmänt blomma, forskningen uppdaga och snillet skapa kraftigt och fritt” (s. 526). Det kan retrospektivt verka förvirrande att Fryxell använde uttrycket ”das ewig Weibliche” som kommit att förknippas med en konserverande, falskt idealiserande kvinnosyn. En sådan var Fryxell

inte sen att kritisera då den förekom hos manliga tänkare. Men Fryxells problem med att beskriva och försvara begreppet är värt en utvikning.

Idéhistorikern Asta Ekenvall har försökt utläsa Eva Fryxells inställning till tidens naturvetenskapliga idéer.¹⁵² Ekenvalls slutsats är att Fryxell undviker att direkt ta ställning till utvecklingsläran och även till Darwins senare, mindre väl underbyggda, tankar om människans utveckling. Darwin, liksom många andra, stod för en hjärna-hjärta-ideologi, som innebar att kvinnan tillskrevs en moralisk överlägsenhet men att mannen sågs som intellektuellt mest framstående. Detta behövde dock inte medföra ett motstånd mot kvinnors emancipation. Enligt Ekenvall förefaller Fryxell haft svårt att överge idéerna om kvinnors moraliska överlägsenhet. Vad gällde begåvning ansåg Fryxell att det inte fanns grund att dra skiljelinjer mellan könen, snarare då mellan individer. Hon lämnade frågan om könets psykiska begåvning öppen – ingen vet hur den kan komma att se ut efter några århundraden då kvinnor haft samma möjligheter till utbildning.

Likheterna mellan Key och Fryxell består alltså i en önskan att tillskriva kvinnor överlägsna egenskaper på hjärta-sidan och man kan säga att de båda vid denna tid förhandlade idéerna om kvinnans intellektuella kapacitet i jämförelse med mannens. En andra likhet var att båda starkt kopplade emancipationsprojektet till en större tros- livsåskådningsproblematik.

Claudia Lindén påpekar att då Fryxell anklagar Key för att inte respektera "das ewig Weibliche" går det emot en framställning av kvinnorörelsens tidiga inriktning mot jämlikhet. Lindén ägnar stort utrymme åt att försöka befria Key från det särartstänkande hon länge tillskrivits.¹⁵³ Jag ser det istället som mer fruktbart att förstå detta som ett sätt att hantera den feminismens paradox Joan W. Scott diskuterat. Paradoxen innebär att för att främja gruppen kvinnor måste argumentationen ofta grundas i både jämlikhet och skillnad.¹⁵⁴ Det sker då naturligtvis i relation till föreställningarna som är aktuella i tiden. Problemet med Lindéns sätt att närma sig detta är att hon inte diskuterar frågan om människosyn som Fryxell aktualiserar.

Även om inte Key 1893 hade sin livstro färdigutvecklad så var den elitism, som hon alltmer kom att stå för, synlig i hennes argumentation.

Den utgör motpolen till Fryxells Kristusideal. Lindén anser att Key ambitiöst antar Nietzsches uppmaning att omvärdera alla värden och argumenterar genomgående för att hon använder sin läsning av Nietzsche för att överskrida dualismer. Det är, menar Lindén, ett radikalt sätt att tänka annorlunda om motsatser, som dem mellan kropp och själ, natur och kultur.

Hela den etik-, politik- och estetik-orienterade feminism hon utvecklar, med kulmen i de tre *Lifslinjer*-böckerna, utgör ett korrektiv till de traditionella kristna dygderna och värderingarna och den därpå vilande människo- och samhällssynen. I detta hämtar hon mycket stöd från de filosofer som djupast ifrågasatte kristendomen och filosofihistoriens splittring av kropp och själ, nämligen Spinoza och Nietzsche.¹⁵⁵

Vad Keys ”korrektiv” till människosyn utgör förbigår Lindén då hon enbart sätter fokus på relationen mellan man och kvinna. Hon verkar inte alls uppfatta att de invändningar som riktades mot Key både från kvinnor inom kvinnorörelsen och senare män i etablissemangen vände sig just mot människosynen. Keys livstro är en del av det mörka moderna idéarv som behöver en kritisk granskning. Det intressanta är, som jag ser det, att det i samtiden fanns en skarp kritik som senare glömts bort. Om inte de glömda rösterna återinsätts genom en ny historieskrivning innebär det att försök att ärerädda personer kan ske med hänvisning till att ”alla” mer eller mindre stod för en särartssyn.

Det går dock inte att förneka att evolutionstänkandet var något av frågan för dagen under 1890-talet. En debatt om fysiska och psykiska könsskillnader stod högt på dagordningen i kölvattnet av darwinismens omvälvande teorier. Darwinistiska idéer kom som bekant att användas mot kvinnor. I till exempel den medicinska diskursen tillskrevs kvinnor tillsammans med ”lägre raser” en bristande mental förmåga. Aktuell i samtiden var den tyske neurologen och psykiatrikern Paul Möbius som hävdade att kvinnors instinkt gjorde dem sunda men dumma och oför-

mögna till en högre intellektuell förmåga. För kvinnor vore ett arbete som krävde något sådant direkt farligt och förkastligt.¹⁵⁶

Kvinnor sökte sig från olika utgångspunkter fram till nya argument för att få gehör för krav på förändring. Både inom religiösa och sekulariserade grupper av kvinnor användes tankegodis från tidens evolutionistiska diskurs när man argumenterade. Att en evolutionistisk syn kunde utformas så att kvinnor flyttade fram sina positioner är något Ellen Key visar och som Charlotte Perkin Gilmans senare tar upp då hon explicit tilldelar kvinnorna huvudrollen i det sexuella urvalet. På så sätt blir det de som genom sitt val påverkar de framtida människornas genetiska arv.¹⁵⁷ Bakom den militanta kamp suffragetterna förde i England fanns idéer om kvinnors överlägsenhet. Det innebar att föreställningen om kvinnors höga moral, som länge funnits inom kvinnorörelsen, radikaliserades. De militanta ansåg sig representera den högsta formen av civilisation medan män, som krävde utlopp för sina låga drifter, stod närmare det ociviliserade, det djuriska.¹⁵⁸

Inom den tidiga amerikanska kvinnorörelsen syns kring 1880 en ökad spänning mellan två ideologiska positioner. Den äldre, Stantons linje som jag tidigare presenterat, innebar att kvinnor skulle utveckla sin fulla mänskliga potential. En annan linje, som framfördes av många kvinnor som var aktiva i moraliska reformrörelser, framhöll osjälviskhet och uppoffring som naturligt kvinnliga egenskaper. Båda riktningarna rörde sig inom en religiös sfär. Många kvinnor, som saknade den ideologiska analys som till exempel Stanton stod för, anslöt sig mot slutet av 1800-talet till kvinnorörelsen snarare för att främja ett traditionellt religiöst synsätt än för att förändra det.¹⁵⁹ Även i Sverige kom olika linjer allt mer att framträda. I Eva Fryxells inlägg i sedlighetsdebatten och inom delar av Federationen finns drag som pekar mot en radikalisering. En beskrivning av den kristna offensiv detta kan betecknas som följer i nästa kapitel. Där kommer jag att porträttera några av de kvinnor som under 1890-talet i anslutning till de debatter som behandlats här höjde sina röster mot Ellen Key. Jag har valt dem för att visa på bredden då borgerliga kvinnor använde litteratur och litteraturkritik för att debattera människosyn och

frågor om samhällets framtid. Men först något om hur Ellen Key riktade sig mot nya grupper. Hennes inflytande inom arbetarrörelsen kommer jag sedan att ta upp på nytt i kapitlet ”Den nya kvinnan och litteraturen kring år 1900”.

ELLEN KEY I NY RÖRELSERIKTNING

Under 1890-talet utvecklade Ellen Key sitt tänkande kring individen i ett samhällsperspektiv. Livstron presenterade hon första gången 1895 vid en alternativ julottepredikan. Från att ha anknutit till de sämre ställda i samhället vände sig många författare under 90-talet bort från det sociala. Key fördjupade istället sina kontakter inom den radikala vänstern. Genom de uppskattade föreläsningar hon höll vid Stockholms arbetarinstitut mellan åren 1883 och 1901, hade hon vunnit anhängare särskilt bland uppåtsträvande ungdomar. För somliga blev hon något av en andlig ledare, och lärjungarna inspirerades att verka i hennes efterföljd inom områden som folkbildning och politik. För flera unga män inom vänstern var kontakten med Key en viktig start på deras politiska karriär. Genom sammanslutningen Tolfterna bildade hon grupper av kvinnor som hon knöt till sig.

En viktig text för att förstå den nya inriktningen är *Individualism och socialism. Några tankar om De få och De många* som utkom i Verdandis skriftserie våren 1895. Broschyren byggde på ett föredrag Key året dessförinnan hållit för studenter i Kristiania och Uppsala. Hon inleder retoriskt effektivt genom att utmåla två ytterligheter i synen på behovet av ”själfkänsla och samkänsla” och utformar sedan sin egen position som en medelväg. Fullblodsindividualister är sådana som ”skoningslöst offra flertalet för fåtalet”. Kristendomen ”anbefaller trälsinnet” och har ”genom läran om broderligheten och hvarje själs eviga värde, öppnat vägen för liberalismens demokratisering af samhällsförhållandena”. Något som efter franska revolutionen lett till att ”jämlighetens och broderlighetens kvarnstenar mellan sig krossa personligheterna”. Dess yttersta konsekvens

illustreras av den utopiska socialismen där "De få" skulle komma att offras för "De många". Key förordar inte en yttre revolution utan en inre. Den allmänna rösträtten är inget slutmål, "framtidens land" kräver människor vars känslor omdanas – det gäller främst "De få" som måste lära sig att finna "sin lust i värksamhet för det hela, i stället för sin enskilda vinning". Keys argumentation leder därefter i den riktning Fryxell tydligt varnat för då Key utvecklar vikten av att "den andliga överklassen", "kulturens bärare" måste engagera sig i omdaning av samhället som äventyras om det ordnas av "ett obildat flertal" (s. 25). I talet till studenterna och den därpå baserade skriften skymtar konstnärerna och författarna ibland som några av "De få" som behöver extra värn och frihet.

Key motsätter sig den klasskillnad som finns mellan fattig och rik men ägnar sedan sin skrift åt att plädera för vikten av att erkänna en annan klasskillnad som desto mer grundläggande: "Inför den andliga öfver och underklass, som naturen skapar, hjälper ingen nydaning" (s. 26). Samhället har frångått naturen då kapitalismen gör det möjligt att "slafsjälar tyrannisera herresjälar". Det kan ändras med socialismen men denna måste då bli mer än en "mag-fråga". För Key kommer det att bli en hjärtefråga att tillföra socialismen denna nya form av andlighet. Key åberopar i skriften darwinistiskt inriktad forskning för att beskriva de människor som får plats respektive inte är önskvärda i hennes framtid. Full frihet vid valet av partner är avgörande för att de högtstående individerna skall kunna förenas och föreningen ge önskat resultat:

Den fysiskt eller psykiskt vanlottade, sjukliga mannen eller kvinnan skulle då i regeln sakna möjlighet att bilda familj, medan de nu ifall de hafva förmögenhet, kunna fortplanta släktet, under det att andra, fysiskt och psykiskt ypperliga individer, af sin fattigdom hindras att ingå äktenskap. [...] Då skulle urvalet af de fysiskt felfria och högtstående individerna småningom leda till att framtidens genomsnittsmänniska nådde den höjd, snillet nu intager. (s. 38–39)

Ellen Keys arvsbiologiska tänkande kommer här tydligt fram. Det är ett konstant och bärande inslag i hennes tänkande från denna tid och gäller fram till hennes sista verk *Allsegraren*. Fredrika Lagergren och Eva Borgström har beskrivit Ellen Keys tänkande som biologistiskt och som sådant logiskt och rationellt, något jag instämmer i och vill understryka. Key är på denna punkt inte alls motsägelsefull. Lagergren ger exempel på hur ”släktförädlingsprincipen” i senare skrifter av Key även blir rasistisk.¹⁶⁰ Hon betecknar Keys politiska filosofi som en evolutionistisk samhällslära. Borgström definierar den som en ”positiv eugenik snarare än som en negativ, mer om att ge de ’dugliga’ möjlighet att fortplanta sig än om att hindra de ’mindervärdiga’ från att göra det”.¹⁶¹

Inför studenterna betonar Key inte kvinnans roll vid valet av partner. Publiken vid de möten där hon höll sitt anförande dominerades med allra största sannolikhet av unga män. Men fast endast ett fåtal kvinnor studerade vid universiteten började män se kvinnor som ett hot om de bästa jobben. Key lugnar en eventuell manlig oro över kvinnor som konkurrenser – kvinnan skall ha rätt till samma utbildning men de flesta kvinnor kommer, trots detta, att som ”sitt stora samhällsarbete, sin vetenskap, sitt konstvärk betrakta förvärligandet af det äktenskapliga samlifvet och af barnens uppfostran” (s. 44).

I *Individualism och socialism* vände sig Key till en elit av unga män som inte behövde tillhöra de materiellt rika men som kunde identifiera sig som intellektuellt högtstående. Jag skulle för detta vilja välja samma uttryck som Margaret Cohen använder då hon beskriver hur realisterna i den franska litteraturen ”friade” till män som accepterade det sociala kontrakt som innebar att kvinnor inte fick samma mänskliga rättigheter. Ellen Key friar här uppenbart till de manliga studenterna.

I avslutningen av sin skrift lyfter Key fram ”Englands yppersta andliga aristokrati” som förebilder; de som i Settlements i fattiga stadsdelar arbetade för folket. Key betonar att ungdomen behöver känna att den står inför stora, nya uppgifter. Men samtidigt utmålas svårigheter och att offra sig för saken blir något nästan ofrånkomligt. Framtiden som idé blir något att leva och dö för:

[...] ju mera helt en individ kastar sig in i livvets strid, desto fler utsikter finnas att han där blir sårad; att ju rikare utvecklade en individ är desto flera sårbara punkter finnas, genom hvilka han kan förblöda. Den stora sorgen såväl som den stora sällheten är en del af livvets fullhet för öfvermänniskan, och en personlighets nederlag äro ofta bättre vittnesbörd om att han är en öfvermänniska än hans segrar. (s. 51)

Kvinnorna tilldelas uppgifter som samhällsmödrar och det är idag svårt att se det som en lika ärofull uppgift som de begåvade männens. Männens kamp mot förtryck och orättvisor skulle ske ute i det grymma samhället där deras intellekt inte togs till vara. Key gör sitt bästa för att kvinnornas arbete på en annan nivå skall framstå som lika viktigt, men det är ändå männen som mest glansfullt kan offra sig för framtiden.

Litteraturen står långt ifrån i centrum. Ellen Key har nått fram till en övergripande vision och uppträder nu mer i det politiska. Istället för att dra sig tillbaka med den stora litteraturen som många samtida författare valde Key alltså att predika sin livstro. I det sammanhanget utnyttjade hon sina favoritförfattares verk som urkunder och kunde på det sättet tala om den stora litteraturens välsignelser för en ny publik.

Men Keys sätt att använda litteraturen är värt en speciell kommentar. Enligt Claudia Lindén bygger Key sitt teoretiska universum på en kulturkritisk kvinnolitterär tradition. När Lindén beskriver denna är det i linje med Keys tolkningar som kan förstås som en historieskrivning som hon gör för att stärka sina egna åsikter. Det var viktigt för Key att bygga upp sin kvinnoosyn med hjälp av föregångare inom litteraturen. Den inre cirkeln kom att bli de bortgångna ”vännerna”. Genom att skriva sin biografi över Leffler, där även Kovalevsky porträtteras, kunde hon lyfta fram det hon önskade och därigenom skapa sin egen historiska bakgrund utifrån vilken hon kunde agera. I Keys tolkningar av de döda vännerna handlar det tydligt om att befästa dem som förkämpar eller nästan martyrer för en kvinnlighet som Key ansåg att kvinnörelsen försökte för-

störa. Av samtida kvinnliga författare är Laura Marholm den tydligaste anhängaren av den åskådning och kvinnosyn Ellen Key förespråkade. Marholm provocerade den traditionella kvinnorörelsen enormt med sitt könspolitiska budskap. Key upphöjde henne. Men kvinnliga författare ersätts som förebilder när Key börjar rikta sig mot en bredare publik. De texter som får bli livstrons heliga skrifter är skrivna av män och störst av författarna är Goethe.

EN KRISTEN OFFENSIV

Istället för att anta erbjudandet om att ansluta sig till Ellen Keys Eroslära sökte många kvinnor en mening med sitt liv i en kristen tro, kvinnlig vänskap eller arbete. Många såg Kristus som ett ideal som manade till kärleksfullt arbete för nästan. I vårt land har de kristna inslagen inom kvinnorörelsen kring år 1900 inte rönt lika stort intresse i forskningen som de sekulariserade vänsterinriktade. I en historieskrivning där moderniteten inte granskats kritiskt har de försök till omtolkning av det kristna budskapet många kvinnor gjorde inte uppmärksammas. Istället har de avförts som bakåtsträvande moralister.

I Sverige stod den linje inom kvinnorörelsen som Adlersparre och Fryxell kan föras till länge stark och utvecklades av flera yngre kvinnor. De gav sig in i debatten mot Key. I *Dagny* och i speciellt utgivna särtryck och broschyrer betonade de människosynens betydelse för ett bättre samhälle. Jag skall här först kort ta upp två av dessa, som särskilt kopplade sin kritik till litteraturens område, pedagogen Anna Sandström och litteraturhistorikern Hilma Borelius. Författarna Mathilda Roos och Alfild Agrell behandlas därefter. De får bli exempel på hur denna linje marginaliserades av den litterära kritiken då de efter framgångar under 1880-talet senare valde att skriva inom ramen för en kristen livsåskådning.

Anna Sandström

Efter Adlersparres död intog Anna Sandström en ledande roll i den kvinno-politiska debatten och argumenterade emot Ellen Key. 1874 hade hon som tjugoföråring tagit examen vid Högre lärarinneseminariet. År 1883 startade hon tidskriften *Verdandi*. Annika Ullman har lyft fram Sandström som en av de pedagoger som grundade egna skolor i Stockholm. Ullman gör det som ett exempel på hur kvinnor vid denna tid skapade nya slag av offentligheter och hon beskriver de strategier de använde inom den pedagogiska sfären.¹⁶² De idéer Sandström uttryckte delades av många unga lärarinnor. I Danmark verkade flera av kvinnorna i den tidiga kvinnorörelsen för pedagogisk reform. De träffades regelbundet till både nationella och nordiska möten och man kan se detta nästan som en rörelse i rörelsen.¹⁶³

Anna Sandström kämpade, liksom andra ledande reformpedagoger, mot formalism och själlöst grammatikplugg. I sin skrift *Realism i undervisningen* pläderade hon redan 1882 för ett större mått av humanistisk bildning. Sandström ansåg att skolan vid denna tid hade avlägsnat sig för långt från verkligheten. Istället för ”abstrakta sedelärande framställningar och torra förmaningar” borde ”en konkret framställning av det goda”, målad med ”lifsvärma färger”, eftersträvas. När Sandström beskriver den realism hon önskade i undervisningen jämför hon undervisningen med konsten och de moderna författarna:

De gifva aldrig läsaren tydligt besked om hvad som är godt eller ondt; deras figurer hafva icke som på allegoriska målningar remsor i munnen med upplysande inskrifter, så som: ”detta är jungfru Dygd”, ”detta är fru Fromhet”. Det är läsaren, som sjelf skall gallra det goda från det onda i detta brokiga virrvarr [...]. Att objektivitet icke är detsamma som moralisk färglöshet, visar sig redan i afseende på konstnärerna: skalden må dölja sig huru mycket som helst; man känner dock alltid aningsfullt, om det klappar ett människovänligt hjärta under taffan, eller om der

skymtar fram ett hänskrattande satyransikte, och det är detta, som afgör, huruvida de nu vanligen så pessimistiska diktalstren skola väcka en ädel sorg öfver mensch-ligheten eller en bitter harm mot författaren.¹⁶⁴

Efter Ellen Keys *Missbrukad kvinnokraft* och Ibsenfesten gjorde Sandström flera tunga inlägg i *Dagny*. Dessa gavs även ut i broschyrform.¹⁶⁵ Hon gick till angrepp mot ”ett oerhördt afgudereri med talangen”. Fokus i Sandströms kritik är faran i den etiska relativismen och den betoning av framtiden istället för ett uppbyggande arbete i nuet, som finns i Keys skrifter. Det revolutionära är ett ideal som livstrons förkunnare inte specificerar utan rättfärdigar med att ”man måste sikta åt himlen för att nå skogsbrynet”. Sandström menar att det samma gäller för kristendomen:

Absolut fasthållande af idealet lär man väl aldrig skåda i något läger, och socialismen tycks befinna sig i samma katus som kristendomen: att vara ett ideal som ej kan förverkligas. (s. 33)

Sandström påpekar det orimliga då Key i sin skrift *Socialism och individualism* försöker förena de båda ideriktningarna. Sandström betecknar Nietzsches lära som ”evolutionsläran omsatt i feber”. Men när övermänniskan blir ett offer för den andliga pöbelns förföljelse handlar det hos Nietzsche om grymhet, hos Key blir ”offerväsendet” istället ”extas” och ”svårmod” (s. 48). Sandström noterar att Keys lyckolära fått allt mörkare inslag. Strävan efter lycka har allt mer blivit förverkligandet av ”en förnäm personlighet”. När Key tecknar Almqvist som hjältegestalt blir han en av de övermänniskor som går under för en ny tid då hon talar om hans ”offerbestämmelse”.

När Key i sin skrift frammanar den engelska ungdomens arbete i East End påpekar Sandström att de i mycket inspirerats av Carlyle och Ruskin och en litteratur som inpräntat moral och plikt:

Hvarifrån ha impulserna utgått till det uppoffrande sociala

räddningsarbete, som nu pågår i England? Från litteraturens män och kvinnor, hvilka genom sina böcker äfven för oss gjort detta olyckliga East-End så lefvande, som om vi hade sett det inför våra ögon. Sådana profeter och en sådan skönlitteratur ger ungdomen handlingskraft. (s. 61)

Inlägget här om de socialt engagerade i East End visar på en kamp om tolkningen av dessa initiativ. Inte minst när folkbildningen skall byggas upp och förankras på ett lämpligt sätt tillskrivs olika grupper äran av kampen mot fattigdom och obildning i East End.

I sin artikel mot Key efter Ibsenfejden ”Kvinnoarbete och kvinnolycka” invänder Sandström mot hur kvinnor förlöjligas då de yttrar sig i offentligheten. Som flagrant exemplet tar hon upp ”det nyuppfunna speordet ’tänkarska’” som redaktionen i *Svenska Dagbladet* använt för att förringa de kvinnor som protesterade mot Keys tal vid Ibsenfesten. I skriften gör Sandström också en tillbakablick över vad som hänt inom litteraturen sedan 1880-talet. Hon medger att det under 80-talet förekom litteratur där realismen blev tröttande. Hon är inte alls avog mot 90-talets större utrymme för fantasin, men försvarar synpunkten att innehållet är viktigt vid en bedömning. Hon kategoriserar konsekvent den nya riktningen som romantik. Utan att kommentera det lyfter hon fram en likhet mellan det hon kallar ”realismen” och den nya riktningen och anser att båda kännetecknas av att ta avstånd från ”källborgarna”. Den njutning och skönhetskult som för tillfället är på modet ser Sandström som ”vårt folks största fara”. Romantiken har dock som Sandström ser det en fördel, den har ”väckt till lif patriotismen” och bidragit till att Sveriges natur och historia fått liv. Här nämner hon främst Selma Lagerlöf men även Verner von Heidenstam. Den senare kritiserar hon dock skarpt då hon övergår till att göra en könskritisk granskning av ”den estetiska lifsåskådningen”. ”Kvinnan förbises såsom människa, på samma gång som hon prisas såsom könsvarelse” (s. 12), fastslår hon i en argumentation som påminner om Adlersparres kritik av bohempöfättarna. Hur ”nutidens kulturkvinnor” framställs på ett schablonartat sätt exemplifierar hon med gestalten Betty

i Heidenstams *Hans Alienius*. Med stark ironi avfärdar hon bokens intrig. Det handlar om kärleksäventyr snarare än om kärlek när hjälten väljer att umgås med österländska kvinnor som inte uttrycker några egna tankar.

Sandström förkastar de samtida manliga författarnas gestaltningar av den svenska kvinnan och menar att intressanta porträtt av kvinnor nästan uteslutande tecknats av kvinnor. Men hon varnar för att efter Keys inlägg så är ”aktningen för den utvecklade kvinnan, särskildt för den ensamma och arbetande” i sjunkande även bland kvinnliga författare. Det märks kanske tydligast på ”litterära alster af det efemära slaget”, noveller och skisser i pressen.

Den lydaktighet, med hvilken särskildt författarinnor af det ej öfverlägsna slaget genast lystrat till den nya parollen och i sina berättelser infört kärleksträngtande och i sin ensamhet sörjande kvinnor, är verkligen rörande. (s. 19)

Enligt Anna Sandström finns det en stor grupp kvinnor som har svårt att ”finna användning för sitt *öfverflöd* af känsla”. Känslan kan tillfredställas på sätt som Sandström betecknar som osunda, ”svärmeri för någon berömd artist, sentimentala vänskapsförbindelser eller dylikt” (s. 23). Självser hon enbart två sätt som sådana kvinnor kan nå jämvikt och det är genom religiös övertygelse eller intressant arbete. Hos Sandström ligger betoningen på det senare.

Visserligen händer det ofta, att vi arbetsträlar gäspra af trötthet, men vi trösta oss, när vi se att de som njuta gäspra af lifsleda. För den oroligt frågande tviflaren, för den hopplöst sörjande, för den i sjukligt själfplågeri sig förtärande samvetsgrubblaren gifves ofta till en början intet annat svar än: arbeta. (s. 85)

Religionen står inte i centrum för Sandströms intresse men hon noterar att religiösa känslor har brutit fram även hos Laura Marholm. Sandström påminner om att Key kallat Marholm ”Tysklands enda geniala

författarinna”. Sandströms ironi firar triumfer när hon beskriver hur just katolicismen lockar både Key, som vurmar för munkar, och Marholm, som fantiserar om nunnor:

Laura Marholms förslag att de ogifta kvinnorna – som ju ändå icke kunna utrotas – skola bilda ett stort, icke religiöst syster-skap och ägna sig åt afhjälpan det af det sociala eländet, först och främst åt att uppfostra oäkta barn. Alldeles som i de gamla nunneordnarna skola kvinnorna här få det största utrymme för sin organisationsförmåga och sin arbetskraft.

[...] Detta förslag, så barockt det är, är en betecknande konsekvens av de ”modernas” uppfattning af kvinnan. Det ständiga betonandet af hennes egenskap att först och främst vara köns-varelse har helt naturligt börjat uttränga idén om henne såsom mannens vän, hjälp och arbetskamrat. (s. 74)

Anna Sandström kom inte fram till sin betoning av arbetets värde utan kamp. Det handlade om ett vägval – kall eller avkall, som innebar att djupt existentiella positioner ställdes mot varandra.¹⁶⁶ Men vänskap mellan kvinnor var inget alternativ för Sandström som avför det som sentimentalitet.

Hilma Borelius

Nordens första kvinnliga litteraturhistoriker Hilma Borelius var verksam i Lund. Hon använde olika strategier när hon skrev inom det akademiska respektive kvinnokulturella fältet. Utanför akademien skrev Borelius ofta om kvinnliga författare och hon engagerade sig även i idédebatten.¹⁶⁷ De två inlägg jag skall ta upp här avser att ge en glimt av hur samma punkter som figurerade under debatterna på 1890-talet fortsätter att vara centrala in på 1900-talet.

Efter Ellen Keys *Lifslinjer II*, där religionen behandlas, diskuterade

Borelius "Livstrons religion" i två artiklar i *Dagny* 1906.¹⁶⁸ Hennes syfte är att granska "själfva lärans duglighet och bärkraft som etisk princip" (s. 166). Hon definierar den som en "estetisk naturreligion lik många andra nutidsförfattares" där skönheten och livet dyrkas efter inspiration av Nietzsche (s. 119). Borelius anmärker att en skillnad mellan Key och de yngre författarna är att de senare tar avstånd från "socialisterna, som föra de *mångas* talan" medan Key vill "öppna sitt paradiset äfven för dessa" och inte ser någon motsättning mellan socialismens ideal och övermänniskan. Denna form av religiositet ser Borelius efter sin granskning som en återgång till ett primitivt religiöst stadium "då gudarna ännu blott äro dunkla makter utan etiska bestämningar". Key slutar *Lifslinjer II* med en bön till det "allvarande" och underkastar sig det obegripliga. Borelius pekar på hur grunden för tron är dubbel:

den lifstroende behärskas ömsevis af tanken att han själf är den skapande makten, att allt är till för hans skull, ömsevis af tanken att han är "ett ler" i det allvarandes "formande hand". (s. 172)

Liksom Elisabeth Grundtvig 20 år tidigare i sin skrift mot bohemförfattarna tar Borelius här fasta på hur lycka beskrivs. Livstron placeras som en av många mer eller mindre krassa lyckoläror. Borelius jämför i första hand med Sturm und Drang-perioden. När hon försöker få grepp om vad idéerna skulle kunna innebära ställer hon i en ironisk vändning människosynen på sin spets. Key ansåg att de stora människors värde var större än andras och Borelius frågar:

Den skenbart enkla principen i lyckoläran, lifsstegringen, skulle visst för det praktiska lifvet kräva en mycket vidlyftig kasuistik. Det är ju lättfattligt nog, att en idiotanstalt må gå under för att rädda en Beethoven – det enda fall af mera allvarsam intressekonflikt, som exempelvis anges. Men om valet stode mellan Anatole France och Georg Brandes? (s. 167)

Borelius ser ett motstånd mot kristendomen som kanske den starkaste drivkraften hos Key. Hon jämför Keys försök att skapa en ny religion med Comtes positivistiska religion där han utformade en hel liturgi. Key har ännu bara kommit till att utveckla erotiken som huvudnummer, anser Borelius.

Ett alternativ till Keys läras framgång ser Borelius i en religiös rörelse. Hon beskriver hur ”den bildade världens ungdom och hundratusen studenter hela jorden öfver stå samlade kring mottot: ’Gör Jesus till konung!’” (s. 125). Den religiösa väckelse Borelius här syftar på var en växande kraft i tiden. Den gav utslag även i den litteratur svenska kvinnor skrev runt sekelskiftet 1900. Kristna inslag i skönlitteraturen diskvalificerade författare i de dominerande bedömarnas ögon och i litteraturhistorieskrivningen har sådana texter hamnat i marginalen. Jag tar här upp två exempel på hur författare, som tidigare räknats till de främsta under det moderna genombrottet, kom att använda sina pennor för att bredda och förnya den litteratur som behandlade sociala och existentiella frågor.

Mathilda Roos

I Mathilda Roos och Alfhild Agrells författarskap syns även efter deras 1880-talsverk ett starkt socialt engagemang. Båda var själva ytterst medvetna om att en livsåskådning på kristen grund påverkade bedömningen av deras verk negativt i kultureliten. I *När vi började. Ungdomsminnen af svenska författare*, som utgavs 1902, skildrar Mathilda Roos sin utveckling och hur enligt henne kritikens syn på författarskapet förändrades. Roos beskriver det som att hon vid sin debut 1881 delade den ”estetiska livsåskådningen” som innebar en betoning av skönhetskänslan och ett krav på lycka i livet.

Att göra något slags gagn med den begåfning jag fått, att insätta den i striden för det rätta, ja, öfver huvudtaget blott att höja och förädla mina läsare, därpå tänkte jag icke alls. Fullkomligt omed-

vetet, ty jag hade inga konstteorier, var jag anhängare af satsen: l'art pour l'art; jag skref därför att detta för närvarande var det som mest roade och intresserade mig, jag skref för att analysera människonaturen och få fram intressanta själiska problem, och jag skref i hopp om att roa och intressera mina läsare.

Roos beskriver det som att hon hatade lidandet och det innebar att hon alltid hyst en stor medkänsla med "sorgens barn". Det ledde henne till en period då etiken dominerade. Men mot slutet av 80-talet förändrades hennes livssyn:

Men åter kom en stund, då tillvaron ändrade form för mig, då det blef mig klart, att ingen människa i längden står ut att lefva i pliktens järnbojor. Och öfver etikens torra mark drogo vindpustar från andens lif, och jag fördes småningom af dessa fläktar in i det rike, där estetik och etik gå upp i hvarandra, där plikten är skönhet, och skönheten plikt, där *den* kärlek har sina rötter och sin växtkraft, som älskar *evighetsvarelser* hos människan, den varelse som ur lidande, fulhet, synd skall utvecklas till skönhet och härlighet i det Guds rike, som längtan drömmer om, och som en gång skall komma med från himmelen. Då fick lifvet mening i mina ögon, och då blef där innehåll i det hitintills så tomma skalet.

I tiden överensstämmer Roos val till förmån för en ny livssyn med den av Heidenstam och Levertin proklamerade övergången till livsglädjen, men den tro hon valde anser hon själv diskvalificerade henne i kritikens ögon:

Jag har, alltsedan jag djupare och innerligare öfverlämnat mig åt en religiös lifsåskådning, från åtskilliga håll nästan frändömts rätten att räknas till skönlitterära författare. Jag tror dock icke att detta är riktigt bedömt; jag har svårt att förstå, att en författarinna, som en gång tillerkänts talang, kan gå denna förlustig, därför att hon från agnostikerns vacklande ståndpunkt öfvergår

till den lifsåskådning, som, tvifflare må säga hvad de vilja, dock varit den för mänsklighetens utveckling mest fruktbarande.¹⁶⁹

Mathilda Roos publicerade totalt ett tjugotal romaner för vuxna, berättelser för barn samt pamfletter med inlägg i tidens frågor. Efter 1887 engagerade hon sig i kristna sammanhang. Hon var initiativtagare till och första redaktör för KFUK's (Kristliga Föreningen af Unga Kvinnors) tidskrift *Hemåt*.¹⁷⁰

I den mån Mathilda Roos namn förkommer i handböcker kommenteras knappast hennes senare verk. Att hon blev religiös kom att innebära att inget av vad hon efter det skrev behandlats som samhällskritiskt. Eva Norlinder har visat att Roos inte alls övergav en social kritik då hon blev engagerad kristen. Norlinders slutsats är att Mathilda Roos behöll sitt sociala patos och hade en relativt radikal inställning till de arbetskonflikter som skildras i några av hennes senare verk.¹⁷¹ Eva Borgström, som presenterat några ”skeva” läsningar, har visat på hur Mathilda Roos i sin fiktion ibland rörde sig på gränsen till hur relationer mellan kvinnor kunde framställas för att inte stöta.¹⁷²

I flera skrifter och artiklar gjorde Mathilda Roos inlägg mot Ellen Keys syn på kärlek. Även i romanform deltog hon 1896 i debatten. *Skepp som förgås i stormen* tilldrar sig liksom många av Roos romaner delvis i arbetslivet.¹⁷³ Några unga flickor sliter på ett kontor där en ”ädel och högstämnd bok” (s. 25) med erotisk ton introduceras och diskuteras. Den påverkar den unga Inez som plötsligt tycker att kontorsdammet är tryckande. Då hon möter en fattig skriftställare som även han beundrar boken, leder det till en bekantskap som gör att Inez får en varning av sin chef. Även hennes mor, som liksom syskonen är beroende av Inez inkomst, oroar sig över den förändring hon genomgår. Den unge mannen blir allt mer desperat i sin utanförposition och till slut planerar han att de två tillsammans skall möta döden. Hon överlever hans skott. En av hennes arbetskamrater, Mary, besöker henne varje dag på sjukhuset och hon återfår sakta livsmodet.

Även om tendensen mot en erotisk utopism av keyskt märke är tyd-

lig i ironiska beskrivningar av läran och profeter som Nietzsche, Laura Marholm och Juel Hansen är skildringen inte platt. Typiskt för Roos är också att boken slutar med ett hopp om en gemenskap mellan kvinnor. Dessförinnan finns formuleringar där författarens inlägg mot högspänd idealism och offertänkande inte går att missta sig på:

För hennes uppjagade fantasi tedde sig denna grundval af olyckliga dödsskuggor, på hvilken framtidens lyckotempel skulle resas, som något slags hednisk, blodig Molokgraf, dit offren nedkastas i klump, utan att någon ens räknar deras antal eller känner deras namn. Var *detta* kärlek, var *detta* rättvisa? (s. 124)

Att inlägget och Roos djärvhet uppmärksammades framgår bland annat i ett brev mellan två framstående kvinnosakskvinnor. Alexandra Gripenberg skriver till Ellen Fries att ”man förstår nog hennes mening om man vill, men med så hänsynslösa motståndare borde hon ha varit försiktigare”.¹⁷⁴

Mathilda Roos gjorde med broschyren *Kvinna och man* senare ett direkt inlägg i samhällsdebatten. Skriften utgavs 1906 av Kvinnokommittén af den 5:te februari som verkade för reglementeringens upphävande. Engagemanget mot prostitutionen var fortfarande starkt. Roos behandlar i grunden samma frågor som Elisabeth Grundtvig tjugu år tidigare – bör kvinnan i sedligt avseende bli som mannen eller mannen mer kämpa mot ”könslifvets frestelser”? Hennes svar är att mannen bör ändra sig. Men i skriften syns intressanta förskjutningar i argumentationen i förhållandet till Grundtvig. Roos poängterar att en förändring till det bättre har skett. Nu kan öppet erkännas att kvinnan har en stark åtrå till mannen, men ännu mer till moderskap. Men det leder inte till att kvinnan i genomsnitt går ”de vilda, lössläppta lidelsernas väg”. Hon lider, främst av att ”kufva modersdriften”, men inom henne finns lika många andra ”skaparkrafter” som inom mannen, kanske inte de samma men lika svåra att behärska.

Att kvinnan, men inte mannen varit tvungen att ”kufva sina lidel-

ser” är en ”*maktfråga* rätt och slätt”, skriver Roos. I sedligt avseende är männen ouppfostrade och det beror på att de tillhör den ”bortskämda klassen” och är ”privilegierade individer”. Efter detta klarspråk syns hos Roos en anknytning till tidens evolutionistiska diskurs då hon framställer tvång och försakelse som en del av ”mänsklighetens andliga evolutionstrider”. När kvinnan blivit lika stark som hon är kysk, och mannen följer henne, då skall alltid ”själarnas famntag” föregå kroppens. Med tydlig hänvisning beskriver Roos sin kristna vision med ett nästan lika blomligt språk som Ellen Key använt för sin utopi:

Då kommer visserligen till jorden ”det tredje riket” – men icke ”öfvermänniskans” iskalla drömbild, som blott är utslag af förvillade andars längtan efter idealet, utan det rike, som ej kan bäfva, det nya Jerusalem, som nederkommer från himmelen, prydt som en brud med renhetens, sanningens och kärlekens ädelstenar.¹⁷⁵

I skriften från 1906 syns att Roos närmat sig Keys idealistiska syn på en förening mellan man och kvinna, och liksom hos Key framställs ett idealt tillstånd utopiskt. Skillnaden är om de som förenas förverkligar en dröm om ett samhälle av övermänniskor eller om det är ett nytt Jerusalem grundat på ett samliv styrt av de högsta kristna idealen.

Hvit ljung

I Mathilda Roos romaner beskrivs ofta realistiskt många av de svårigheter kvinnor mötte då de som yrkeskvinnor trädde ut i arbetslivet. Några dukar under för fattigdom och svårigheter men andra offerar sig medvetet, för en man de älskar eller för fosterlandet. Det offertänkande Roos kritiserar hos Key finns alltså även hos henne själv. Kämpande kvinnor kan få Kristuslika drag. Religionen kan fungera som en kraft som frigör och legitimerar ett engagemang och arbete för förändring.

Mathilda Roos skrev sin sista och kanske bästa bok efter en lång tid

av sjukdom. Med *Hvit ljung* medverkade hon till att väcka opinion mot de usla villkor som många lärarinnor tvingades arbeta under.¹⁷⁶ I en samtidsskildring tecknas livet under några år i en landsortskommun. En småskollärlarinna blir förlamad för livet på grund av köld och fukt i det usla skolhus hon är anvisad som bostad. I det något upprustade men avsides belägna skolhuset bor sedan hennes efterträdare ensam och rädd. Hon blir våldtagen och efter en kärlekshistoria tar hon livet av sig för att inte hennes älskade skall förstöra sin framtida karriär genom att gifta sig med henne. Det går något bättre för två folkskollärlarinnor i socknen, men de möter starkt motstånd då de försöker förbättra barnens hemförhållanden. Gertrud Björk, som är bokens centralgestalt, startar nykterhetsrörelsen i bygden och får många ungdomar att engagera sig. Hennes framgång i kampen mot spriten kostar henne nära på hennes tjänst.

Romanen kan ses som något av en rörelseroman där Gertrud kämpar mot det bestående för ungdomens och landets framtid. Hennes idéer liknar i mycket samtidens liberala kulturradikalers, hon vill till exempel ordna ett bibliotek. Men Gertrud liksom de övriga lärarinnorna i boken är mycket religiös. Hon möts med oförståelse och drabbas av tvivel, ”hvarför sliter jag ut mig för dessa människor, som aldrig ge mig tack till lön, ja, som rent af anse mig och skolan som ett slags plågoris?” Hennes uppgift beskrivs som ett kall. Hon orkar kämpa vidare med barnen och de motsträviga vuxna då hon inser att:

den där stackars vanlottade gossen där uppe på heden, han var en evighetsvarelse med himmel och helvete inom sig, och att hennes kall, anspråkslöst, undangömdt, var att mana fram de himmelska dragen, utan att fråga efter framgången, utan att begära tack och lön af människor.¹⁷⁷

Manliga motståndares kvinnoförakt avslöjas. Prästen har avgörandet då krav på att hon skall avskedas framförs. Han står för en äldre luthersk kallelsetanke där kvinnan hörde till hemmets helgade sfär. Hans inre monolog avslöjar hans ”objektiva” bevekelsegrunder:

Nej, nej, han hade intet att förebrå sig, han kunde ej handla anorlunda än han gjort. Det var visserligen sant, att Gertrud varit honom osympatisk – liksom alla de kvinnor, hvilka i strid mot ordet öfverskrida det stilla, helgade verksamhetsområde, Gud själf utstakat åt det svagare kärilet – men i detta fall hade han ej låtit sig leda af personliga känslor. Det hade varit uteslutande objektiva hänsyn, som ledt honom, omsorg om församlingens bästa, fruktan för laglöshetens och därmed kärlekslöshetens anda bland fåren i den hjord, hvars herde han var. (s. 130)

En far som omvänt får i boken visa sitt kvinnoförakt och grunda det i Bibeln.

Försupna, eländiga drinkare, dem hade Herrens anda manat honom att i kärlek räcka en upprättande hand, men predikande och uppstudsigt kvinnfolk – nej, öfver dem hade Herren själf i sitt ord uttalat domen. (s. 390)

Gertrud visar stort mod då hon vid en konfrontation i skolrådet står för sina gärningar:

– Det kan ej hjälpas, svarade Gertrud blek och skälfvande, blir jag avskedad därför att jag sökt lära mina barn nykterhet och gudsfruktan, så vill jag lida förföljelse. Ja, jag vill glädja mig däråt, jag vill glädja mig åt att jag anses vara värd att lida såsom min Mästare: för sanningens skull. (s. 392)

En kärlek till fosterlandet kopplas till den kristna övertygelsen. Det blir då något värt att leva och offra sig för som alternativ till Ellen Keys sekulariserade livstro. Kärleken beskrivs som något som utvecklas i steg, från att älska en person, ett hem, vidgas kärleken till landet och ur denna ”väller sedan fram kärleken till allt, som Gud har skapat”. ”Det är en kär-

lek, mäktig som längtan till hafvet – som hemlängtan – evighetslängtan” (s. 113).

”ett jättestort kvinnoförbund”

Mathilda Roos använde sin penna för ”ett jättestort kvinnoförbund” som hon skriver i en artikel, ”Kvinnans arbete för kvinnan”. Rörelsen hon allt mer engagerade sig i var internationell. Den fungerade som en ”syskonkrets” där man utan skillnad mellan fattig och rik ”räckte varandra handen”. Roos beskriver hur Young Women’s Christian Association (YWCA) 1871 startade i New York i syfte att hjälpa unga flickor som kom ensamma till staden. Föreningen växte snabbt och 1886 kunde man öppna ett eget, fem våningar högt hus med ett bibliotek på 10 000 volymer, sällskapsrum och kapell. Där erbjöds unga kvinnor en samlingsplats men även undervisning.

Förhållandena i Sverige var blygsammare. I Stockholm fanns en ”anspråkslös våning” där ”unga flickor af olika klasser” hade tillgång till tidningar och tidskrifter och kunde samlas för olika aktiviteter. Roos anger fru Andersson-Mejerhelm som drivande i att bygga upp en verksamhet på 30 platser i landet. Roos själv betonar att unga flickor behöver glädje och att då inslag som sport och dans är viktiga – det gäller att förebygga det onda genom att ta hand om de unga. Ett viktigt drag i rörelsen är, enligt Roos, att den står helt på kristen grund och så skiljer sig från andra ”moderna kvinnoföreningar” som har en filantropisk inriktning. Genom ett citat från rörelsens amerikanska tidskrift förklaras vidare att den moderna filantropin är ”missriktad”:

Vi behöfva inga flera ”välgörenhetsinrättningar”; snarare skulle vi vilja tömma dem som redan finnas. Vi vilja icke ha några ”Folkets palats”, – skänkta af dem, hvilkas hela lif varit en följd af förhållna arbetslöner, af hårdhet och girighet just mot detta ”folk”, till hvars gunst de sedan fria genom nådegåfvor, som förskaffa dem ordnar och äreställen. Dylika gåfvor göra icke vågskålen mellan den rike och den fattige jemn. Ty djupare än

något af välgörenheten erkändt behof, ligger det behof af rättvisa, som frågar: ”Hvilka rättigheter, hvilken plats att lefva har denne man eller kvinna, med hvilken jag går sida vid sida? Hur skall jag kunna förhjelpa henne till dessa rättigheter – hur skall jag kunna visa henne, hvar hon skall söka denna plats?”¹⁷⁸

Inom KFUK fanns alltså socialt engagerade personer som Mathilda Roos. Även Eva Fryxells systrar Mathilda och Louise var djupt involverade i ett träget praktiskt arbete där kvinnor arbetade för kvinnor. Anna Jansdotter har i *Ansikte mot ansikte* beskrivit den räddningshemsrörelse där fru Andersson-Mejerhelm var en centralgestalt.¹⁷⁹

Alfhild Agrell

Alfhild Agrell råkade även hon ut för den backlash för kvinnor som 1890-talets kulturklimat innebar. Från att ha haft framgång och väckt debatt med två pjäser som fränt kritiserade dubbelmoralen, *Dömd* (1884) och *Ensam* (1886), attackerades hon av Stella Kleve som främsta exemplet på en överspelad kvinnlig författare av indignationslitteratur. Även manliga kritiker och författare, som Gustaf af Geijerstam, uttalade sig nedsättande om hennes författarskap och såg ämnesvalet som en modenyck. Agrell blev därefter, som Ingeborg Nordin Hennel uttrycker det, *Dömd och glömd*.¹⁸⁰

Alfhild Agrells sista år blev ensamma och ekonomiskt svåra. När hon efter 1886 inte längre fick sina pjäser spelade bytte hon genre. I kåserier kunde hon även fortsättningsvis nå ut med sitt budskap. Hon skrev under 90-talet en serie böcker ur landsortsfrun Lovisa Petterkvists perspektiv. Med humorn som täckmantel gisslade hon där till exempel oförstående kritiker då damerna i en ”läs-sy-cirkel” får uttala sig om litteratur. Sina erfarenheter från norra Sverige omsatte hon i folkklivsberättelser som rymmer både humor och social kritik. Behandlingen av samerna är ämnet för flera berättelser och överhuvudtaget kan hon betraktas som pionjär

då det gäller att skildra norrländska miljöer. Ofta är det bondesamhällets tillbakasatta som gestaltas med en humor av ett försonande slag. I texterna finns på ett samhälleligt plan kritik mot den rovdrift på natur och människor som pågick.¹⁸¹

För Agrell blev religionen en kraftkälla från mitten av 90-talet. I en stort anlagd roman, *Guds drömmare* (1904), gav hon sin vision av en kyrka präglad av ödmjukhet istället för dogmatism, av en ekumenisk gemenskap mellan skilda trosinriktningar – från katoliker till ”mohammedaner” eller muslimer. Agrell var kritisk till Keys optimistiska utvecklingstro och i hennes skildringar utpekades, som Nordin Hennel formulerar det, en medlidandets väg.

Det är omöjligt för kvinnan att realisera en romantisk bild av kärleken i ett parförhållande. Istället för till en enda utvald man måste hon ge sin kärlek till sina medmänniskor i allmänhet. Därmed fördjupas kärleken till medlidande och medkännande, till en allt omfattande ömhetskänsla, som är en logisk konsekvens av författarinnans kristna övertygelse; men som också när det gäller *Guds drömmare* i tiden sammanfaller med Strindbergs *Påsk* och *Ett drömspel*, där Elionora och Indras dotter precis som Margareta axlar martyrskapets mantel för sina medmänniskors skull.¹⁸²

Nordin Hennel visar hur Agrell av kritikerna trivialiseras och hennes religiositet förklaras som ett kvinnligt behov av en auktoritet.¹⁸³ Gudstro och viss mysticism låg i tiden men de manliga 80-talisterna som gick denna väg har alltså behandlats på ett helt annat sätt än de kvinnliga författarna.

Förnuft och känsla

Anna Sandströms inlägg mot Ellen Key präglas av förnuft och analys och hon ställer socialismen och kristendomen bredvid varandra som ideal som inte kan förverkligas. Liksom tidigare Adlersparre har hon en pragmatisk inställning till ideologier och trossystem. Den litteratursyn som kommer fram hos henne då hon betonar författarens avsikt och personlighet kan jämföras med Tolstojs sätt att värdera litteratur. Leo Tolstoj var generationskamrat med Adlersparre och Fryxell och hans utveckling mot en allt mer moralisk syn på konst och litteratur är en parallell till de svenska emancipationsföreträdarnas. Han låg i vissa avseenden, liksom Adlersparre, nära estetikern och sociologen Jean-Marie Guyau. Då Tolstoj mot slutet av sitt liv, 1898, utgav *Hvad är konsten?* har det bedömts som ett av de mest provocativa verken inom estetikens någonsin.¹⁸⁴ Sandströms och flera andra kvinnors inlägg visar att likartade idéer förekom relativt brett i kvinnokretsar. Grunden i den godhetens pedagogik som Adlersparre och Fryxell tillämpade var att kräva att man skulle leva som man lärde. De försökte bestämma och väga in författarens livsåskådning när de tolkade och bedömde en text.

Även Hilma Borelius står för en analys som präglas av förnuft. I förhållande till Keys nya känsloreligion ställer hon förhoppningar till en kristen rörelse som lyckats väcka känslor hos de unga. Författaren Mathilda Roos ställer sin penna till förfogande för en rörelse och i romanen *Hvit ljung* lyckas hon skildra yrkeskvinnor på ett sätt som väcker känslor som kan investeras i ett samhällsbygge. Lärarinns uppgift blir ett kall och något att leva och lida för. Det blir ett alternativ till Keys Eroslära. I både Roos och Agrells senare författarskap syns en medveten vilja att förklara det bredare kärleksbegrepp de använder. De visar fram en kärlek som omfattar mer än ett parförhållande. Men en relation till en annan kvinna, som Roos tidigare ofta låtit framskynta som ett alternativ, blir allt mer osynligt i både litteratur och debatt. Hos Roos i *Hvit ljung* handlar det, som framgått, om att delta i ett lokalt förändringsarbete i plågsam opposition mot samhällets manliga makthavare. De insatser de

utbildade kvinnorna vill göra av kärlek till folket och för landets framtid blir en uppgift för livet som ger det mening.

Mathilda Roos är kanske den främsta och möjligtvis mest socialt inriktade av de författare som kring 1900 engagerat skrev för att nå en bred publik med ett kristet budskap. Men hon var inte ensam. De kvinnor som vid denna tid skrev i genrer som nedvärderats kan förstås som engagerade i ”en lycklig litterär omstörtning”, som projektet formulerades i *Sedlighets-Vännen* 1878. Många författares böcker utgavs av olika rörelseförlag och kortare texter spreds via tidskrifter, småskrifter och pamfletter. Det gör det idag svårt att visa upp den ideologiska mångfald som fanns bland vad som kunnat avföras som bakåtsträvande religiös litteratur. Här fanns litteratur som disciplinerade och företrädde en konservativ kvinnosyn, men här fanns även texter som krävde en omdaning av människor och samhälle i samklang med de värderingar de tidiga företrädarna för kvinnosaken företrätt. När Mathilda Roos och andra inom KFUK tog avstånd från välgörenhet med ”nådegåfvor” ligger det bakom detta en analys som resulterar i ett krav på lika rättigheter för alla människor.

EN FRAMSTÖT INOM ESTETIKEN

Alma Cleve, som 1887 förmodligen framträdde under signaturen A.C. i debatten i *Framåt*, var den av deltagarna i debatterna på 1890-talet som fördjupade sig i studier av den filosofiska estetiken. Hon ville inte föras till något parti och hon argumenterade inte specifikt utifrån en kristen position. Hon gjorde inlägg i litterär form samtidigt som hon behandlade samtidslitteratur både ur ett populärfilosofiskt och teoretiskt perspektiv. Hon gav sig in i den senare debatten på högsta nivå och fick år 1899 ett hedersomnämmande av Svenska Akademien för sin tävlingsskrift *Om romanen som estetisk konstform*.¹⁸⁵ Hennes projekt att använda etablerade estetiska teorier för sin argumentation var något av en ensamsegling på djupt vatten. Hon lyckades teoretiskt komma i hamn men i historieskrivningen har hon varit osynlig. Jag skall nu pre-

sentera hennes sätt att ta sig an det vetenskapligt estetiska området.

I tävlingskriften skisserar Cleve ”prosadiktningens” utveckling från antiken och lägger sedan tonvikten vid 1800-talet och dess senare hälft. Hon anger både massproduktion och höjd bildningsnivå som orsak till den expansion och ”differentiering” som skett. Hon ger även en karaktäristik av nya drag:

Förra seklet ställde sig i romandiktningen kritisk hufvudsakligen gent emot yttre förhållanden i lifvet – vårt sekel ställer sig skeptiskt gent emot andligheten, det inre lifvet själf. [...] Allt utgår från en deterministisk-agnostisk ståndpunkt. Därför saknas naturligtvis ofta en för läsaren och författaren gemensam utgångspunkt, en gemensam basis. (s. 10–11)

Cleve fortsätter resonemanget om vikten av samstämmighet mellan läsare och författare. Hon anknyter då till idéer inom den idealistiska estetik som länge fallit i glömska. Cleve anser att genom att författare och publik har olika livsuppfattning så ointetgörs läsarens meddiktning och möjlighet till sympati. Cleve uttalar sin övertygelse om litteraturens uppgift:

Ty samförstånd inom det högsta området för våra känslor och vår öfvertygelse är dock en nödvändig förutsättning för samverkan, en *conditio sine qua non* för att ett litterärt alster skall bli rätt förstådt, skall fylla sitt ändamål, sin uppgift att tjäna sin samtid. Och fantasidiktningens ”tjänst” kan man väl anse vara den att åt människan förvärfva nya och mångsidigare förbindelser med den omgivande världen samt förläna dessa förbindelser ett estetisk innehåll och därigenom eröfra åt poesin dess ofta undanskymda plats i lifvet. (s. 12)

Hon fastslår sedan att i dagsläget saknar estetik som vetenskap en ”fullt allmängiltig, erkänd grundbetydelse” (s. 13). Hon citerar därefter

några författares uttalanden; Madame de Staël, Edouard Laboulaye och sist Leo Tolstojs helt aktuella *Hvad är konsten?* Hos samtliga finner hon stöd för tanken att ”en viss gemensam grundåskådning för författaren och hans samtid är villkoret för förståelsen dem emellan och [har] tillika städse kännetecknat hvarje verkligt betydelsefull skapelse”. (s. 15)

I ett särskilt avsnitt diskuterar hon estetiken som en ung vetenskap med en idealistisk och en realistisk riktning och ägnar huvuddelen åt den förstnämnda. Cleve utgår från Kant. ”Den högsta synpunkten för estetiken är, förklarar Kant: att göra det sköna till symbol för det sedligt goda.” (s. 20) Hon diskuterar sedan bland andra Schelling och Hegel, men väljer att för sin fortsatta framställning ta Friedrich Theodor Vischer som utgångspunkt. Hon hänvisar till lundaprofessorn i estetik Gustaf Ljunggren då hon presenterar Vischer. Ljunggrens översiktsverk *Framställning af de förnämsta Esthetiska systemerna* utkom 1856–60 och var det första verket av sitt slag i Sverige. Ännu på 1880-talet fungerade den som lärobok i ämnet. Enligt Ljunggren är Vischers, efter Hegel utvecklade, system det mest utarbetade och fullständiga av de estetiska spekulativa systembyggena och han är enligt Ljunggren ”samtidens mest betydande esthetiker”. Ljunggren framför dock invändningar mot Vischers panteism. Att förneka en personlig gudstro var, som Karin Monié påpekat, något som inte utan kommentarer kunde accepteras i en lärobok vid svenska universitet under denna tid.¹⁸⁶

Vischer har karaktäriserats som den estetikern som kanske starkast betonat innehållets betydelse.¹⁸⁷ Hos honom finner alltså Cleve stöd för en åsikt hon framförde redan i debatten 1887. ”Skönhetens moment äro *idé* och *bild*. Estetiken är alltså ej blott formvetenskap; innehållet måste, jämte formen, komma till betraktande i det sköna.” Dessutom anser Vischer att ”[e]n högre stående idé betingar en högre grad af skönhet” (s. 23).

Cleve placerar med Vischer den moderna romanen i den prosaiska verklighetens värld men kräver den upplyst av idealitet. Ett övergripande ideal bör individualiseras i romanen. ”Hvarje romanhjältas slutliga mål är humanitet, och kärleken är hufvudmotivet i hans uppfostran till detta

mål.” (s. 26) Så långt känns kraven på en konst som skall spegla en Sanning, ett högre ideal, igen från den idealrealism som fram till 1880-talet var dominerande i Sverige.

När Cleve sedan skall beskriva vilken moral som gäller ansluter hon till Kants tankar om ”det sedliga medvetandet”. I den utläggning som följer betonas innehållet med samma förtecken som i inläggen i *Framåt*, men här kan detta alltså backas upp av statusfyllda estetiska och filosofiska teoretiker. Resultatet blir att romaner där ”det sinnligt stoffartade” överväger och retar nyfikenheten går utanför det estetiska. Mot kraven på autonomi för det litterära fältet ställer Cleve upp sju kriterier för romaner enligt de ”filosofiskt estetiska principerna” som hon just anför. Ett konstverk har en uppgift och är till för publiken och får inte avvika för mycket från ”det allmänt mänskliga medvetandet i tiden och samhället”. Stilen skall vara enkel, inte konstlad eller schablonartad. Även om inte alla handlande personer behöver vara sedligt medvetna bör hjälten eller hjältingen utvecklas till humanitet. Med Zolas *Thérèse Raquin* och Dumas *Kameliadamen* som exempel visar Cleve hur detta skönhetsmått kan tillämpas. I *Thérèse Raquin* utförs brottet utan att någon inre strid föregått gärningen. ”Det är en roman öfver ’djurmänniskor’, passionen är deras omedelbara vilja.” Det straff de båda mördarna får är ”estetiskt rent”, det vill säga ”den omvända sidan af skulden”, ”uppnåendet af det åtrådda” men trots att samvetet blir deras anklagare är romanen oestetisk även om den är moralisk. Det beror på att hjältingen inte kan ”lyftas ur sin förnedring” och höja sig. Även *Kameliadamen* har en brist. Inte därför att den handlar om en ”synderska” utan därför att läsarens ”sankänsla” med henne störs. Då hon går tillbaka till sitt syndiga liv handlar hon mot ”den ’förnuftighet’, den ’mänsklighet’, genom hvars kraft hon förmått utföra sitt offer”.

En hjältes karaktärsutveckling och moraliska strider är de moderna berättelsernas ”fältslag”, men det samhälleliga sammanhanget måste vara brett. Cleve betonar att om en roman enbart skildrar en enstaka social eller religiös miljö är den alltid tendensiös. Cleve diskuterar även sättet att avsluta romaner. Hon har invändningar mot den vanliga upp-

lösningen då en berättelse slutar när ett äktenskap ingås.

Cleves definition av det sedliga och de begränsningar hon så gjort av innehållet, gör att hon kan avföra vissa romaner från att bedömas som estetiskt värdefulla:

Romanens estetiska konstform kan ej inrymma, att kärleken mellan man och kvinna *i första rummet* betraktas från dess fysiska synpunkt, såsom ett sinnligt ”kategoriskt imperativ”, hvilket människan oberoende af viljan är underkastad och icke i någon grad förmår reglera, ungefär som en sjukdom, ett epileptiskt anfall. (s. 36)

När Cleve inleder sina avslutande anmärkningar betonar hon liksom tidigare Eva Fryxell litteraturens stora betydelse. Romanerna skall tillfredsställa människans behov av att idealisera och därför ”teckna människan såsom ämnad att representera lika väl förnuftighet och en sedlig idé som känslor och lidelser”. Romaner som inte gör detta har upphört att vara ”en konstform med såväl teleologisk som estetisk innebörd – det är då ej ens en värdig ’leksak’, ty den äger ej någon skönhet”. (s. 37) Med dessa avslutningsord återknyter Cleve till Kants sätt att förstå det sköna som det som förenar en ”teleologisk” och en ”estetisk innebörd”. Något hon tidigare i sin text har förklarat på följande sätt:

Mellan kunskapsförmågan och begärförmågan, d.ä. mellan förnuftet och förståndet, sätter Kant den reflekterande omdömeskraften.

Omdömeskraftens objekt, säger Kant, är naturens ändamålsenlighet, antingen man bedömer ett föremål utan att känna dess ändamål eller begrepp, eller man uppställer ett bestämt ändamål och bedömer, huruvida föremålets beskaffenhet med detta öfverensstämmer. I förra fallet kallar han omdömeskraften *estetisk*, i det senare fallet *teleologisk*. (s. 18-19)

Alma Cleves tävlingskrift visar att det var fullt möjligt att inom ramen för dominerande estetiska teorier ställa upp regler som stöd för den litteratur som hade det sedliga budskap hon själv och flera med henne ansåg önskvärt. Då hon med hjälp av Kant och Vischer lyfter fram innehållet kan hon sägas gå samma väg som Adlersparre. När Adlersparre presenterade Guyau betonade hon att han i sin bedömning av ett tings skönhet vägrade in dess nytta och ”ser det sköna i allt, som främjar lifvet i dess helhet, *förnämligast det sedliga*”.

Två år efter tävlingskriften utgav Alma Cleve broschyren *Populärfilosofiska synpunkter ur modern svensk diktning*.¹⁸⁸ Även denna gång stod tolkningen av aktuella fiktionsverk i centrum och Kant, det praktiska förnuftets filosof, gav utgångspunkterna. Cleve hävdar att varje ”till mognad hunnen, reflekterande och bildad människa” äger en filosofisk ståndpunkt och kan delta i det filosofiska tänkandet. En ”subjektiv filosofi” ger uttryck för ideal men rymmer även drag av den världsåskådning man har. För skönlitteraturen gäller att den präglas av författarens livsåskådning ”ingen allvarlig konst utan filosofi”. Cleve anser att det inte finns någon författare som kan kallas objektiv och att det subjektiva är en del av den dragningskraft som skönlitteraturen har. Hon slår även fast att en författares personliga filosofi är en del av hans eller hennes psykologiska skildring.

Cleve skisserar tillståndet i samtiden som att det inom populärfilosofin och i skönlitteraturen i form av ”erfarenhetsfilosofi” sida vid sida rymmer diametralt skilda uppfattningar om människan; ”determinism och indeterminism, som fatalism och kantianism” (s. 8). Huvudsakligen kan de skiljas åt genom olika uppfattningar av viljan och samvetet. Hon använder sig av den experimentella psykologins resultat då hon karakteriserar viljan som den ”eggande” kraften, en ”sinnlig begärsförmåga” och samvetet (äldre uttryckt som pliktmedvetandet) som ”det hämmande momentet” och diskuterar detta i förhållande till Kant och sammanfattar:

impuls till handling ger mig viljan, hvad jag bör göra afgör förnuftet, och att jag gör just detta bevakar samvetet, som genom

den moraliska känslan a priori hämtar sin kunskap från moral-lagen. (s. 12)

Deterministerna, de som inte räknar med en fri vilja i denna mening, vinner terräng i tiden och Cleve målar upp detta som ett hot:

”Ödet” blir nämligen så lätt härskare öfver viljekrymplingar; ty hos det släkte, som införlifvar sig med föreställningen om egen vanmakt och oansvarighet, måste den moraliska viljan sjunka och förslöas, tills den ej längre existerar som sådan. Och samvetet kan icke allenast förorenas i sin egenskap af känsla utan också vilseledas som vetande. (s. 13)

Alma Cleve tar avslutningsvis upp tre aktuella litterära verk. Hon analyserar Per Hallströms skådespel *Bianca Cappello* (1900) där hon finner ”att ödet håller Bianca som en kastboll i sin hand och att viljan ingenting förmår” (s. 16). Cleve anser att ”med den fria, självbestämmande viljans vara eller icke vara står eller faller hvarje skillnad mellan ondt och godt, och en Bianca Cappello, såsom hon här skildrats, bör kunna med hög-buret hufvud säga: *ond var jag*” (s. 20). Något som alltså inte är fallet i Hallströms pjäs.

Helt nöjd är Cleve däremot med August Strindbergs *Brott och brott* (1899) som hon bedömer som något av en ”populärfilosofisk afhandling om samvetet” (s. 21). Hon identifierar hur olika åsikter om samvetet framställs av styckets gestalter och hon beskriver deras filosofiska samband. Från ”den naivaste” att samvetet är Guds röst till samvetet som ”en förnuftsverksamhet hos människan, beroende af hennes pliktmedvetande och lifsåskådning i det hela” (s. 23).

Den tredje text Cleve använder denna analysmetod på är novellen ”Bröderna” i Verner von Heidenstams *Sankt Görän och Draken* (1900). Här finner hon den goda viljans triumf över den sinnliga känslan hos en viking som hämtar sin broders brud i ett främmande land. Brodern lyckas genom sin starka vilja omvandla sin kärlek till broderns brud till

ett ideal, en bild, han kan bära i sitt hjärta hela livet. Det är en berättelse Cleve är mycket nöjd med. I sin avslutning ursäktar hon sig för att hon dragit fram ”så gamla filosofiska åsikter” och hennes slutsats blir att det finns litteratur som bjuder motstånd mot determinismen:

att populärfilosofin i våra mest kända författares verk för närvarande kan i åtskilliga delar sammanställas med den kantska tankebyggnaden, är en lycka för vårt land och vår litteratur.
(s. 38)

Alma Cleve och tidens filosofiska strömningar

Det fanns ett tydligt könskritiskt perspektiv när Alma Cleve gick in i debatten 1887 och gav en beskrivning av hur en manlig intressegemenskap gjorde att äldre och yngre män tog avstånd från det kvinnor skrev och förklarade det vara sämre litteratur om de stöttes av tendensen. Det könskritiska perspektivet försvinner i hennes senare texter. Istället utvecklar hon sitt sätt att argumentera mot de tankeströmningarna i samtiden hon tog avstånd från. Hon framstår som en sann arvtagare till Eva Fryxell när hon gör sina granskningar av hur aktuella teorier avspeglas i skönlitteraturen.

När Alma Cleve så tydligt använde Kants kritiska filosofi som inspiration var hon inte så ensam om detta som hennes ursäkt för ”så gamla filosofiska åsikter” kan ge sken av. Flera nordiska företrädare för universitetsfilosofin återvände kring sekelskiftet 1900 till Kant. Det moderna genombrott inom filosofin innebar, som Carl-Göran Heidegren har visat, att filosofiämnet vid de nordiska universiteten under slutet av 1800-talet genomgick en förändring där idealistiska systemfilosofier, till exempel boströmianismen, ersattes av nya riktningar. Heidegren anser att det moderna genombrottet i Danmark där ”Nordens filosof” Harald Høffding dominerade, gick i ”kantianismens tecken”. Men beteckningen nykantianism, som används om en riktning i Tyskland, är inte vad det är frågan om. Høffding själv talade om verklighetsidealism.¹⁸⁹

I Sverige utformade professorn i filosofi vid Göteborgs högskola Vita-

lis Norström vad han kallade ”en modern ståndpunkt i filosofien” som han grundade i det praktiska förnuftets etiska och religiösa erfarenheter. Mats Persson vill dock inte kalla Norström för kantian då han på avgörande punkter frångår Kant samtidigt som han anknyter till den svenska idealismens personlighetsbegrepp.¹⁹⁰ Norströms projekt var att förnya en idealistisk kultur för att bekämpa determinism och naturalism. Frågan om den fria viljan var central. Den vikt Cleve lägger vid viljans frihet i sina litteraturanalyser är alltså något som överensstämmer med tendensen i samtidens filosofi. För pragmatismens fader William James stod frågan i centrum. Han ansåg att etiken ytterst garanterades av religionen och att en fri vilja var förutsättningen för ett moraliskt universum.¹⁹¹

I Sverige behandlade lundafilosofen Hans Larsson *Viljans frihet* i en skrift 1899. Hans avsikt var att ”rädda viljefriheten och därmed livets moraliska betydelse”.¹⁹² Som kommer att framgå senare i min framställning blir viljans frihet en av de stora frågorna under det första decenniet av 1900-talet. I kulturdebatten blir John Landquists avhandling *Viljan* från 1908 ett inflytelserikt exempel på detta. Men redan 1901 använde Alma Cleve alltså explicit viljeproblematiken utifrån den aktuella filosofiska diskussionen då hon bedömde samtidslitteraturen. Liksom i sitt breda kulturkritiska anslag gick hon även i detta avseende i Eva Fryxells fotspår. I *Omstörtning eller utveckling*, Fryxells inlägg i sedlighetsdebatten 1886, är det som framkommit just människans fria vilja som hon vill försvara mot deterministiska tendenser i samtidens litteratur.

FRÅN KVINNOSYN TILL MÄNNISKOSYN

I Sophie Adlersparres debatt med Estlander 1881 och under sedlighetsdebatten fanns från kvinnornas sida ett fokus på kvinnosyn och etik/moral i relation till förhållandena mellan könen. När Eva Fryxell 1893 behandlade Ellen Keys tänkande var det som uttryck för en ny tidsströmning, naturalismen. Hon ville visa och varna för hur kvinnliga författare fångats in i dess ”malström”. Med sitt angrepp på kvinnorörelsen

i *Missbrukad kvinnokraft* återförde Key frågan till kvinnosfären men som inläggen från kvinnor som Anna Sandström med flera visar var den grundläggande människosynen central i deras kritik. Alma Cleves utveckling, från att göra en skarp könskritisk analys till att söka en bredare grund för sitt ställningstagande, är symptomatisk. Utmaningar från en modernitet som stödde sig på ett evolutionstänkande ledde till försök att utveckla idealistiska tanke-system i olika riktningar. Alma Cleves perspektiv inom estetiken var ett udda sådant försök.

När Ellen Key vidgade sin verkningskrets utanför kvinnooffentligheten blev hon måltavla för ledande manliga debattörer. Kring år 1900 utsattes hon för en massiv kritik av Vitalis Norström. Han utgav 1902 skriften *Ellen Keys tredje rike*, som var en uppgörelse inte bara med Key utan med materialismen eller radikalismen, som han kallade den riktning han räknade henne till. Året därpå utgav han *Radikalismen ännu en gång*. Förutom dessa tunga inlägg förekom andra artiklar och dessutom olika typer av förlöjliganden av "sierskan".¹⁹³ Detta bidrog till att Key från 1904 mest vistades utomlands. År 1909 återvände hon och lät bygga sitt nya hem, Strand, vid Vättern. De värsta stormarna kring henne hade då bedarrat och i samband med hennes 60-årsdag i december 1909 fylldes pressen av hyllningar. Även tidigare motståndare som Norström uttalade sig i försonliga ordalag.

Inga Sanner beskriver grunden till konflikten mellan Key och hennes vedersakare som en avgörande skillnad i människosyn. Vitalis Norströms kritik mot Key går till exempel ut på att hon har "en alltför positiv människouppfattning och en alltför negativ syn på de samhälleliga faktorernas inverkan".¹⁹⁴ Denna kritik liknar den som tidigare framförts av många kvinnor. Men istället för inslag av misogyni, som ofta förekom hos de män som skrev om Key, gjorde kvinnorna en granskning utifrån könskritiska perspektiv.

Intresset för psykologi som syns i Alma Cleves inlägg i den estetiska debatten är något som utmärkte ett modernt genombrott inom filosofin som vetenskapligt område, där den främste representanten var Harald Høffding. Hans betydelse var stor och denna nya inriktning av filosofin

fick ett brett genomslag både inom och utom akademien. Men Høffding var ingen samhällsomstörtare. I samtida debatter stod han mot Brandes. Idéhistorikern Ola Fransson beskriver Høffding som ”försoningens och borgerlighetens filosof per excellens”.¹⁹⁵ Heidegren vill nyansera bilden av Høffdings intellektuella profil genom att visa hur nära han stod bland andra sociologen Ferdinand Tönnies och tyska filosofer som engagerade sig i den sociala frågan, till exempel en reformrörelse som sympatiserade med socialdemokratin och krävde en ”etisk kultur”. Även inom svensk filosofi var Høffding betydelsefull. De olika lärosätena skilde sig avsevärt i sin inriktning och i Lund hade två olika typer av idealistisk systemfilosofi länge en stark ställning. Trots det var kontakterna med Høffding och Köpenhamn goda.¹⁹⁶ Alla fackfilosofer i Norden Heidegren behandlar är naturligtvis män. Skönlitteraturen var fortfarande det främsta mediet för kvinnor att behandla både moraliska dilemman och känslor.

Debatten om hur den nya kvinnan skall se ut, hur hon skall förstå sina känslor och finna uttryck för kärlek, hitta en mening med livet och en plats i samhället fortsätter. Jag tar upp den tråden genom att skildra en debatt mellan kvinnor hösten 1909. Men när litteraturen skulle tolkas, kritiserats och debatterats förändrades de strategier kvinnor då kunde använda av att de hade att förhålla sig till en ny stor emancipationsrörelse – arbetarrörelsen. Flera nya kvinnopolitiska positioner syns i argumentationen. För att kunna sätta in detta i sin kontext kommer jag nu att presentera kvinnors plats inom arbetarrörelsen och den liberalt dominerade folkbildningsrörelsen. Frågan är liksom tidigare vilken människosyn, kvinnosyn och litteratursyn olika aktörer ger uttryck för och vilka strategier de använder för att främja den kvinnopolitiska riktning de företräder. Kvinnobilder i nyskriven skönlitteraturen kommer, liksom tidigare, att visa sig centrala i debatten.

